

Tartu Ülikool
Ajaloo ja arheoloogia instituut

Allan Käro

Eesti luure olukorrateadlikkus 1939. aasta augustis ja septembris

Magistritöö

Juhendajad:

Jaak Valge, PhD

Ivo Juurvee, PhD

Tartu 2018

Sisukord

Sissejuhatus	3
I peatükk	
1.1. Eesti julgeoleku- ja välispoliitika enne Saksa-Nõukogude kokkulepet 23.8.1939	9
1.2. Saksa-Nõukogude kokkulepe	22
II peatükk	
2.1. Sõjavägede Staap 1939. aasta augusti viimasel nädalal	31
2.2. Välisministeerium 1939. aasta augusti viimasel nädalal	43
III peatükk	
NSV Liidu ja Eesti vastastikused sammud 1939. aasta augustis ja septembris	49
Järeldused ja kokkuvõte	65
Kasutatud kirjandus	67
Summary	75

Magistritööd toetasid kaitseministeerium ja Euroopa Regionaalarengu Fondist Euroopa Liit.

Sissejuhatus

Eesti ees seisis 1939. aasta augustis ja septembris üks suur probleem – Saksamaa ja NSV Liit sõlmisid 23. augustil koos mittekallaletungilepinguga salaprotokoll¹, millega kaks lepinguosalist jaotasid Ida-Euroopa huvisfäärideks. Kuna luure eesmärgiks on «otsusetegijatele otsuste langetamiseks vajaliku informatsiooni varjatud kogumine ja selle analüüsimine»², siis võiks esmapilgul arvata, et küsimusele Eesti luure olukorrateadlikkusest sellel perioodil saab vastata väga lihtsalt – kas otsusetegijatele hangiti salaprotokollu sisu või mitte.

Paraku on siin üks aga. Kui laenata sõjaväelastelt olukorrateadlikkuse definitsiooni – lahinguruumi osiste tundmine, mida on vaja põhjendatud otsuste tegemiseks³ –, siis torkab silma, et sarnaselt luurega määratletakse seda otsuste tegemise läbi. Lihtsustatult võib öelda, et salaprotokollu sisu teadasaamine iseenesest ei tähenda midagi. Oluline on, mida selle teadmisega peale hakati. Seda on näha ka toodud luure definitsioonist, mille järgi võib selle tegevuse jaotada kolme ossa – teabe kogumine, töötlemine ja kasutamine. Teabe töötlemine ja seeläbi ka kasutamine sõltub eelkõige varasematest teadmistest ja otsustest. Seepärast võib väita, et luure olukorrateadlikkust ei näita mingi ühekordne tegu, vaid protsess, kuidas mingi teave läbis kõik kolm astet.

Käesolev töö keskendub eelkõige teabe kasutamisele, sest teabe kogumisest ja töötlemisest lihtsalt pole piisavalt andmeid kasutada. Erinevad okupatsioonid ei soodustanud arhiiviallikate säilimist. Eesti sõjaväeluure ehk Sõjavägede Staabi II osakond ja osaliselt ka välisministeerium hävitasid tundlikuma osa oma arhiivist juba enne esimest Nõukogude okupatsiooni ja järgnenud võimuvahetustega kaasnenud segadused andsid oma osa. Samasugune katkendlikkus iseloomustab ka sündmustes vahetult osalejaist maha jäänud mälestusi. Paljud neist tapeti NSV Liidus enne kui nad said mingeid mälestusi kirja panna, ellujäänud eelistasid pigem vaikida. Läände pääsenud aga ei saanud ja tõenäoliselt ka ei tahtnud välisvõitluse tingimustes kõiki küsimusi avalikult arutada.

Sellest tingituna on töös pööratud enam-vähem võrdselt tähelepanu Sõjavägede Staabile ja välisministeeriumile, mis olid 1939. aastal Eestis kaks kesket julgeoleku- ja välispoliitikat väljatöötavat ning elluviivat keskust. Klassikalises mõttes luureteenistus oli sel ajal olemas vaid esimesel. 1920. aastate alguses tehti välisministeeriumis katse informatsiooniosakonna kaudu

---

1 Nii Saksa-Nõukogude 23.8.1939 mittekallaletungilepingu kui ka 28.9.1939 sõprus- ja piirilepingu juurde kuulus mitu salaprotokollu, käesolevas töös on seda iga kord täpsustamata silmas peetud neid, mis määrasid kindlaks huvisfääride piirid.

2 Ivo Juurvee. 100 aastat luuret ja vastuluuret Eestis. Post Factum. Tallinn, 2018. Lk 9.

3 Eesti Keele Instituudi sõjanduse, julgeoleku- ja kaitsepoliitika terminibaas.
<http://termin.eki.ee/militerm/concept.php?conceptID=7662> (6.5.2018).

luureteavet koguda, kuid erinevatel põhjustel see lõppes⁴. Pärast Karl Selteri ministriks saamist 1938. aastal võib välisministeeriumi informatsiooni- ja pressibüroo tegevuses näha mõningaid märke, et sellest püüti büroojuhataja Albert Tattari juhtimisel taas luureteenistust teha, kuid 1939. aastaks polnud see protsess tõenäoliselt kuigi kaugele jõudnud.

Historiograafia ja probleemipüstitus

Senist ajalookirjutust arvesse võttes on teema uurimisseis mõnevõrra vastuoluline. Ühelt poolt on tegemist paljuski ühe ilmselt kõige rohkem uuritud ja suuremaid vaidlusi põhjustanud probleemiga Eesti poliitilises ajaloos, päris kindlasti aga Eesti Vabariigi välispoliitika ajaloos – küsimusega, mis läks 1939. aastal valesti ja kes on süüdi riigikaotuses. Teiselt poolt võib väita, et seni sellega tegelenud ajalookirjanduses on Eesti luure tegevusele 1930. aastate lõpus lähenetud võrdlemisi tagasihoidlikult ja ühekülgsetl.

Arutelud juhtunu põhjuste ja süüdlaste üle algasid Eestis sisuliselt kohe pärast baasidelepingu sõlmimist 1939. aasta septembris, esialgu küll pigem kulisside taga. Avalikkuse ette jõudsid arutelud mõningal määral Saksa okupatsiooni ajal, eriti aga pärast teise maailmasõja lõppu Välis-Eestis. Eriti tuleb siin esile tõsta ajakirjanik Voldemar Kuresse tegevust Rootsis. Ühel või teisel moel avaldasid oma arvamust paljud Läände pääsenud 1939. aasta sündmustes vahetult osalejad. Alates 1950. aastatest hakati avaldama ka mälestusteraamatuid ja -kogumikke⁵. Küsimust käsitletud ajaloolastest võib mainida Evald Uustalu, Esmo Ridalat ja Tõnu Parmingut⁶.

Iseseisvuse taastanud Eestis käidi läbi paljuski samasugune protsess, nüüd juba enamjaolt ajaloolaste vahel. Algas see Eesti ajaloo okupatsiooni ajal maha vaikitud osade tutvustamisega, mis läks sujuvalt üle teravateks debattideks eelkõige ajakirjade Looming, Vikerkaar ja Akadeemia veergudel. Hiljem jõuti ka põhjalikumate käsitlusteni, mille hulgast võib 1939. aasta sündmuste

---

4 Vt Ivo Juurvee. Välisministeeriumi informatsiooniosakond – kas maailmasõdadevaheline Eesti välisluureteenistus? I-II. – Akadeemia 9-10/2007.

5 Kui mainida mõningaid: Oskar Angelus. Tuhande valitseja maa. EMP. Stockholm, 1956; Oskar Mamers (Õpik). Kahe sõja vahel. EMP. Stockholm, 1957; Oskar Mamers (Õpik). Häda võidetuile. EMP. Stockholm, 1958; Elmar Tambek. Tõus ja mõõn I-II. Orto. Toronto, 1964; Heinrich Laretei. Saatuse mängukanniks. Eesti Kirjanike Kooperatiiv. Lund, 1970; Aleksander Warma. Diplomaadi kroonika. Eesti Kirjanike Kooperatiiv. Lund, 1971; Ilmar Raamot. Mälestused I. Vaba Eesti. Turku, 1975; Alfred Luts. Heitluste keerises I-II. Välis-Eesti&EMP. Stockholm, 1975, 1976; Evald Uustalu. Tagurpidi sõudes. Teataja. Stockholm, 1982; Villem Saarsen. See mis ma nägin. Stockholm, 1978; Ilmar Raamot. Mälestused II. Välis-Eesti&EMP. Stockholm, 1991. Kogumikkudest näiteks: Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas I-X. EMP. Stockholm, 1954-1962; Johan Laidoner. Stockholm, 1953; Eesti Üliõpilaste Seltsi album XII. Stockholm, 1955.

6 Näiteks: Evald Uustalu. Eesti Vabariik 1918-1940. Eesti Kirjanike Kooperatiiv. Lund, 1968; Esmo Ridala. Peajooni Eesti välispoliitikast. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat VIII. Stockholm, 1980; Tõnu Parming. Estonia Between Two Powers. – Journal of Baltic Studies, Vol. V, No. 2, 1974; Tõnu Parming. From the Republic of Estonia to the Estonian Soviet Socialist Republic: The Transfer of Rule and Sovereignty: 1939-1940. 1978; Tõnu Parming. Vabariigi juhtkond riigikriisi vahendajana. – Metroo teine raamat. Stockholm, 1979.

osas esile tuua Jüri Anti, Eero Medijaineni, Magnus Ilmjärve töid⁷, samuti koguteose «Sõja ja rahu vahel» esimest köidet⁸. Siia ritta võib lisada Külle Arjakase ja Jüri Kivimäe vastavalt aastatel 1988-1989 ja 1999 ilmunud artiklid⁹. Välismaa ajaloolastest tuleb nimetada näiteks Seppo Myllyniemi, Osmo Hyytiät ja Martti Turtolat¹⁰. Kõige vaieldavamaks käsitluse on seni pakkunud kahtlemata Ilmjärv¹¹. Eesti luureteenistuste ajalugu on uurinud Tiit Noormets ja Ivo Juurvee, välisministeeriumi ajalugu Eero Medijainen¹².

Paljuski on aga 1939. aasta sündmuste uurimustes Eesti luure selle suve ja sügise tegevust kajastatud pigem üksikuid teadaolevaid fakte üle korrates, kusjuures tihti ka eksitavas vormis. Näiteks võib võtta kolonel Richard Maasingu mälestustes oleva kinnituse, et «26. augustil 1939 Eesti sõjavägede staap sai esimesi andmeid, et Molotov-Ribbentropi läbirääkimistel Balti riigid on nihutatud N. Vene huvide piirkonda»¹³. Maasing oli pikaaegne II osakonna ülem, andes selle ameti kolonel Villem Saarsenile üle 1939. aasta jaanuaris. Luurejuhi töö kõrvalt oli ta juba 1937. aastast (esialgu kohusetäitjana) Sõjavägede Staabi ülema esimene abi ehk mõjukuselt kolmas mees sõjaväes pärast ülemjuhatajat ja staabiülemat (või neljas, olenevalt sellest, kuidas tõlgendada sõjaministri rolli).¹⁴ Saksamaa välisministri Joachim von Ribbentropi läbirääkimised mittekallaletungilepingu sõlmimise üle NSV Liidu juhi Jossif Stalini ja välisasjade rahvakomissari Vjatšeslav Molotoviga lõppesid 24. augusti esimestel tundidel. Seega, kui Maasingu väidet heauskselt võtta, siis juba puhtajaliselt oli tegemist erakordse saavutusega – maailmapoliitika selle

---

7 Näiteks: Jüri Ant. Eesti 1939-1941: rahvast, valitsemisest, saatusest. Tallinn, 1999; Eero Medijainen. 1939: võimalused ja valikud I-II. – Ajalooline Ajakiri 1-2/2000; Magnus Ilmjärv. Hääletu alistumine. Argo, 2004/2010.

8 Sõja ja rahu vahel I. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. Peatoimetaja Enn Tarvel. I köite toimetaja Tõnu Tannberg. MTÜ S-Keskus, Rahvusarhiiv, 2004.

9 Külle Arjakas. 1939 – Eesti Vabariigi välispoliitika I-VI. – Vikerkaar 8/1988-2/1989; Jüri Kivimäe. Millal me kaotasime iseseisvuse? – Vaba Eestlane 11.11.-25.11.1999.

10 Seppo Myllyniemi. Baltian kriisi 1938-1941. Otava. Helsinki, 1977; Osmo Hyytiä. Viron kohtalontie 1933... 1939... 1940. Yliopistopaino, 1992; Martti Turtola. President Konstantin Päts. Eesti ja Soome teed. Tänapäev, 2003; Martti Turtola. Kindral Johan Laidoner ja Eesti Vabariigi hukk 1939-1940. Tänapäev, 2008.

11 Värskeima näite poleemikast Ilmjärve seisukohtadega näiteks Eesti 1939. aasta välispoliitika nn Saksa orientatsiooni kohta võib leida Ago Pajuri Pätsi-biograafiast, vt: Ago Pajur. Konstantin Päts. Poliitiline biograafia. II osa: riigimees (1917-1956). Rahvusarhiiv. Tartu, 2018. Lk 629-633.

12 T. Noormets. Eesti sõjaväeluure tegevusest, meetoditest ja vahenditest aastail 1920-1940. – Luuramisi: Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Umara. Tallinn, 1999; Ivo Juurvee. Eesti ja Läti sõjaväeluurete struktuur 1930-ndail: võrdlusi Saksa Abwehriga. – Laidoneri muuseumi aastaraamat III. 2003; Ivo Juurvee. Välisministeeriumi informatsiooniosakond – kas maailmasõdadevaheline Eesti välisluureteenistus? I-II. – Akadeemia 9-10/2007; Ivo Juurvee. Rääkimine hõbe, vaikimine kuld. SE&JS. Tallinn, 2013; Eero Medijainen. Saadiku saatus. Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997.

13 R. Maasing. Eesti ja N. Liidu sõjaväeliste delegatsioonide läbirääkimisi 1939. a. oktoobris. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. II köide. EMP. Stockholm, 1955. Lk 46.

14 Ka varem lühemat aega II osakonda juhtinud kolonel Richard Maasing (Masing) määrati osakonna ajutiseks ülemaks 9.6.1933 ja ülemaks 1.4.1934. Sõjavägede Staabi ülema I abi kohusetäitjaks määrati ta 5.8.1937 ja I abiks 1.4.1938. Samast päevast kuni 25.1.1939 oli ta II osakonna ülema kohusetäitja. Koloneli aukraad 24.2.1938. Vt Maasingu teenistuskiri. RA, ERA.495.7.3019, l. 27-34.

hetke suurima saladuse ehk mittekallaletungilepingu salaprotokollide sisu uuris Eesti luure välja enam-vähem kahe ööpäevaga¹⁵.

Näiteks Myllyniemi järeldaski, et «Maasingu jutu järgi oldi juba 26. augustil Eesti peastaabis teadlikud, et Balti riigid on Saksa ja Nõukogude Liidu mittekallaletungilepingus loetud Nõukogude huvisfääri»¹⁶. Kui panna aga Maasingu väide ja Myllyniemi järeldus kõrvuti, siis torkab silma, et viimane on tunduvalt selgesõnalisem. Nii oldi Myllyniemi arvates 26. augustil teadlikud, mis on lepingus kirjas. Läbirääkimised on protsess ja leping selle lõpptulemus. Maasingu sõnul saadi 26. augustil teada, mis toimus läbirääkimistel, s.o suvalisel ajahetkel kõneluste alguse ja lõpu vahel.

Myllyniemi ei ole mingi erand, enam-vähem sarnasel kujul on väide liikunud uurimusest uurimusse. Nii nentis Šarūnas Liekis 2010. aastal, et kuigi salaprotokollide täpne sisu jäi Balti riikide valitsustele saladuseks, olid lepete põhijooned huvisfääride osas neile kas teada või vähemalt kahtlustasid nad seda tugevalt kohe pärast pakti sõlmimist. Eesti puhul tõi ta tõestuseks, et Maasingu sõnul «Eesti sõjaväelased olid 26. augustiks aru saanud, et paktis on Balti riigid jagatud Saksamaa ja Nõukogude huvisfääri vahel ning Eesti on määratud viimase osaks». Viimane lause on sõna-sõnalt pärit Saulius Sužiedėlis 1989. aasta artiklist, mis omakorda viitas Edgar Andersonile, kes 1974. aastal nentis ühes joonealuses märkuses, et Tõnu Parmingu väitel sai Eesti valitsus salaprotokollile olemasolust ja sisust teada juba nii varakult kui 26. augustil. Parmingul on tõestuseks jällegi vaid Maasingu kõnealune lause.¹⁷

Samamoodi on küsimusele lähenenud ka Ilmjärv, kes on tõenäoliselt pööranud Eesti 1939. aasta luuretegevuse analüüsimisele kõige suuremat tähelepanu. Ta on küll lisanud Maasingu väitele rea eri allikatest Balti pealinnadesse jõudnud salaprotokollide sisust jutustavaid infokilde, kuid siis järeldanud, et «[t]oodud faktid peaksid tõestama, et informeeritud arvamus Tallinnas, Riias ja ka Helsingis oli teadlik, et 23. augusti kokkuleppega olid Eesti, Läti ja Soome jäänud Nõukogude Liidu huvisfääri»¹⁸.

---

15 Ametlikult kirjutati lepingule alla 23.8.1939, mistõttu näiteks Tõnu Parming kirjutab, et «Eesti kõrgem juhtkond teadis Molotov-Ribbentropi salaprotokollide sisu olemasolu juba kolm päeva peale selle allakirjutamist». Vt Tõnu Parming. Kas Ribbentrop-Molotovi salapakt oli teada juba 1939. a. sügisel. – Vaba Eesti Sõna 21.5.1974.

16 Myllyniemi. Baltian kriisi, lk 57. Tõlge soome keelest.

17 Šarūnas Liekis. 1939. The Year That Changed Everything in Lithuania's History. Rodopi. Amsterdam, New York, 2010. Lk 124-125 (tõlge inglise keelest); Saulius Sužiedėlis. The Molotov-Ribbentrop Pact: The Documents. Editor's Introduction. – Lituanus Vol. 35, No. 1, Spring 1989. Lk 47; Edgar Anderson. The Pacts of Mutual Assistance Between the U.S.S.R. and the Baltic States. – Baltic History. Publications of the Association for the Advancement of Baltic Studies 5. Columbus, Ohio 1974. Lk 250; Tõnu Parming. Reinterpreting aspects of Estonia's incorporation into the Soviet Union. Paper presented at the «Conference on the Baltic area in World War II», San Jose, California, 1973. Lk 40.

18 Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk 546.

Käesoleva töö eesmärgiks on üksikud teema kohta teadaolevad faktid läbi analüüsida ja asetada need laiematesse seostesse. Selleks tuleb kindlaks teha, mida teati ja tehti seoses Saksa-Nõukogude läbirääkimistega enne 1939. aasta augusti lõppu, sest töötlemata hakati pärast Saksa-Nõukogude mittekallaletungilepingu allakirjutamist saabuvald uusi andmeid eelkõige sellest lähtuvalt. Samuti on eesmärgiks jälgida, mida seejärel ette võeti ehk teiste sõnadega, kuidas saabunud teavet kasutati.

Allikad

Sõjavägede Staabi II osakonna inim- ja raadioluurega seotud materjale on Riigiarhiivis säilinud üksikud, tegemist on pigem juhuslikult mujale kausta jäänud dokumentidega. Rohkem on alles sõjaväeatašeede ettekandeid, II osakonna protokolliliste ülesannete seotud ja nõ igapäevast majandustegevust kajastavaid dokumente. Välisministeeriumi materjalidega on olukord veidi parem, kuid sealgi on tõsiseid auke, eriti mis puudutab ministeeriumi juhtkonna igapäevast tegevust 1939. aasta suvel ja sügisel. Lisaks neile allikatele on kasutatud Tallinnas asunud välisriikide diplomaatide kodumaale saadetud publitseeritud ettekandeid, samuti Suurbritannia National Archive'is ja Soome välisministeeriumi arhiivis säilitatavaid dokumente.

Väga tähtsat rolli mängivad asjaosaliste ja sündmuste kaasaegsete tollased üleskirjutused nagu päevikud. Hilisemate mälestuste puhul ei ole piirdutud ainult toimetatud väljaannetega nagu raamatud, artiklikogumikud või ajakirjad, vaid kasutatud on ka Välis-Eestis elavalt peetud mõttevahetuste kajastusi ajalehtedes, samuti artiklite mustandeid. Mälestuste puhul on analüüsitud nii nende kirjutamise aegset kui ka seal kirjeldatud sündmuste ajal valitsenud olukorda. Kus vähegi võimalik, on mälestustes väidetu viidud sündmuste aegsesse taustsüsteemi, võrreldes seda tollaste dokumentidega nagu piiriületusnimekirjad, kirjavahetus ametiasutuste vahel, ettekanded jne. Kuigi mälestustes on jälgitav nii soov lasta paista ennast parimast küljest kui ka seletada sündmuse kirjutamise hetkel valitsevatele oludele vastavalt, on seal ikkagi piisavalt faktilist materjali, millele on võimalik kinnitust leida ka dokumentidest. Allikate täpsem analüüs on esitatud konkreetsete probleemide käsitlemise käigus.

Ülesehitus

Töö on jagatud kolme peatükki, millele järgneb kokkuvõttev osa. Esimese peatüki eesmärk on kirjeldada nõ maastikku, millel Sõjavägede Staabil ja välisministeeriumil tuli 1939. aastal tegutseda. Peatüki esimene pool käsitleb Eesti julgeoleku- ja välispoliitilisi tollaseid eesmärke, seda

eelkõige läbi Saksa-Nõukogude läbirääkimiste ja nende ümber toimunud sündmuste. Teine osa tegeleb aga küsimusega, milles täpsemalt Saksamaa ja NSV Liit 23.-24. augustil 1939 Moskvast kokku leppisid. Reeglina on selle tõlgendamisel seni lähtunud hilisematest sündmustest nagu Eesti, Läti ja Leedu okupeerimisest ja annekteerimisest 1940. aastal. Käesoleva töö eesmärke silmas pidades ei ole selline lähenemine aga võimalik, kaasaegsetel oli võimalik hankida täpselt sellist informatsiooni nagu ta tollal olemas oli.

Teise peatüki eesmärk on analüüsida kolonel Richard Maasingu väidet 26. augustil 1939 saabunud teabe kohta. Eraldi on käsitletud välisministeeriumi väliskaubanduse osakonna direktori Georg Meri sõltumatut väidet, et teave salaprotokollis sisust jõudis temani samuti vaid mõni päev pärast Saksa-Nõukogude mittekallaletungilepingu sõlmimist. Selle analüüsi käigus kujuneb ka ülevaade sündmuste käigust Sõjavägede Staabis ja välisministeeriumis 1939. aasta augusti viimasel nädalal.

Kolmanda peatüki eesmärk on anda ülevaade, kuidas NSV Liidu ja Eesti vastastike sammudega 1939. aasta augustis ja septembris jõuti olukorda, kus Moskva esitas nõudmise saada Eesti territooriumil sõjaväebaase. Ehk teiste sõnadega, kuidas Eesti kasutas 1939. aasta septembris olemasolevat teavet ja mis tagajärge see endaga kaasa tõi.

I peatükk

1.1. Eesti julgeoleku- ja välispoliitika enne Saksa-Nõukogude kokkulepet 23.8.1939

Saksamaa ja NSV Liidu tulevast koostööst silmas pidavad esimesed ja väga ettevaatlikud kompamised leidsid aset 1939. aasta aprilli alguses. Näiteks 7. aprillil andis Saksamaa välisminister Joachim von Ribbentrop välisministeeriumist sõltumatult tegutseva *Dienststelle Ribbentrop* ametnikule Peter Kleistile ülesande parandada oma suhteid Nõukogude saatkonna töötajatega, misjärel viimane kohtus saatkonna nõuniku Georgi Astahhoviga.¹⁹

Millal esimesed teated Berliini ja Moskva kontaktidest Tallinna jõudsid, on keeruline öelda. Näiteks ajakirjanik Eduard Laaman jäädvustas oma päevikusse 1939. aasta augustis, et «Laidoner olla juba paari kuu eest inglasi hoiatanud et venelased sakslastega läbirääkimisi peavad. Inglisele vastanud et seda teavad».²⁰ Välisminister Karl Selter kinnitas pärast sõda, et sellealane teave jõudis Sõjavägede Staabist ka temani. Tõsi, aastatel 1953-1954 USA esindajatekoja Kersteni komisjonile koostatud ülevaate mustandis on sündmuste toimumisajaks märgitud 1938, kuigi seal kirjeldatud Briti-Prantsuse-Nõukogude läbirääkimised leidsid vaieldamatult aset 1939. aastal. Võimalik, et tegemist on teksti toimetamise käigus sisse lipsanud veaga, kuna eelmises lõigus oli juttu 1935.-1936. aastal toimunud ja kõnealune lõik algab sõnadega «kaks aastat hiljem».

Kaks aastat hiljem, 1938. aasta kevadel kanti mulle Eesti kindralstaabist ette, et Saksa kindralstaabist saabund andmete järgi, pidasid saksa esindajad läbirääkimisi Moskvast ja «et need arenesid soodsalt». Kuna samal ajal kehtisid läbirääkimised inglise-prantsuse delegatsiooni ja V. Molotovi vahel n.n. kollektiivse garantii lepingu pärast Moskvast, siis teatasin meie informatsioonist inglise esindajale Tallinnas, oletades, et tema valitsusel võis olla huvi õppida lähemalt tundma seda võimu, kellega ta püüdis saavutada nii tähtsat kokkulepet, s.o. USSR-i.»²¹

Kuna siin on nimetanud Moskva poolse läbirääkijana Nõukogude valitsusjuhti Vjatšeslav Molotovi, kes asus 1939. aasta mai algusest täitma ka välisasjade rahvakomissari kohuseid, siis võib eeldada, et Selteri nimetatud sündmus leidis aset pärast seda.

---

19 Peter Kleist. Mahamängitud võit. Välis-Eesti. Stockholm, 1952. Lk 16-18; Ingeborg Fleischhauer. Der Pakt. Hitler, Stalin und die Initiative der deutschen Diplomatie 1938-1939. Ullstein, 1999. Lk 137-140.

20 Laamani päevikus 26.8.1939 sissekande juures lisatud veerisele. Meie vastus. Eduard Laamani päevik 1922-1940 XII. – Akadeemia 6/2004. Lk 1420-1421.

21 Selteri Kersteni komisjonile koostatud ettekande mustand New Yorgi peakonsulaadis, dateerimata, tõenäoliselt 1953-1954. RA, ERA.1608.2.419, l. 110. (Siin ja edaspidi on Selteri tsitaatides täht «w» asendatud tähega «v».) Charles J. Kersten oli USA esindajatekoja liige 1947-1949 ja 1951-1955. Tema juhitud komisjon uuris aastatel 1953-1954 Eesti, Läti ja Leedu okupeerimist ja annekteerimist NSV Liidu poolt.

Veidi hiljem, tõenäoliselt 1955. aasta lõpus või 1956. aasta alguses kordas Selter oma väidet mõnevõrra looritatumalt. «Pean tunnustama, et sõjaväe juhid – pinevuse kasvades Euroopas – palju varem haistsid ohtu, mis sellest Eestile võis tekkida, kui mõned diplomaadid. Pean tunnustama, et mõned kõige suurema tähtsusega informatsioonid välispoliitika alal ei saand ma mitte meie saadikutelt, vaid kol. kol. Masingilt ja Saarsenilt, kes J. Laidoneri ja N. Reegi ülesandel pidasid minuga kontakti,» kirjutas ta. Retoorilise vastanduse diplomaadid-sõjaväelased põhjuseid võib otsida asjaolust, et tegemist oli Selteri vastusega diplomaat Aleksander Varma kriitilisele artiklile Eesti 1939. aasta välispoliitika kohta, kolonel Villem Saarsen oli oma vastulause Varmale juba jõudnud avaldada.²²

Informatsioon Saksa-Nõukogude läbirääkimiste kohta oli 1939. aastal tõepoolest saadaval. Näiteks Briti luureteenistuse MI6 ametlik ajalugu annab samasuguse laialivalguva ajamääratluse – 1939. aasta kevadel – selle kohta, millal laekus neile esimese teade Saksa-Nõukogude läbirääkimistest. See tuli Helsingis resideeruva MI6 esindaja Harry Carri kaudu, kelle allikas Baron omas häid sidemeid Ida-Preisimaal. Järgmine teade, mille järgi läbirääkimised kulgesid edukalt, on paigutatud juunikuusse. MI6 ajaloo väitel ei usutud Londonis saadud informatsiooni.²³ Tõenäosus, et samasugune teave ja samal ajaperioodil jõudis *Abwehri*ga häid sidemeid omavasse II osakonda, on suhteliselt suur. *Abwehri* ja selle juhi admiral Wilhelm Canarise vaated Saksamaa huvidele erinesid riigi natsionaalsotsialistliku juhtkonna omadest ning informatsiooni Saksa-Nõukogude läbirääkimiste kohta lekitasid nad teadlikult Suurbritannia esindajatele²⁴. Nagu näha Laamani ja Selteri väidetest, oli võimalik eeldus, et Tallinna kaudu jõuab see teave Londonisse, täiesti põhjendatud.

Selter tõlgendab oma mälestustekatketes temani 1939. aastal jõudnud teavet loomulikult tagantjäreletarkuse pinnalt. Nii ei selgu, millal täpselt ja millisel kujul selline teave temani jõudis ning millist tähtsust omas selle hetke kontekstis. Välisministeeriumi väliskaubanduse osakonna direktori Georg Meri mälestused on rohkemate kontrollitavate pidepunktidega. Suomen Kuvalehtis avaldatud Meri mälestustekatke²⁵ järgi hakkasid kuulujutud Saksamaa ja NSV Liidu kontaktidest levima maailma ajakirjanduses juba aprilli alguses, kusjuures eriti agarad olid nende levitamises Rootsi ajalehed. 2.-10. mail oli Meri oma sõnul läbirääkimistel Stockholmis ning vestlustest Rootsi diplomaatide ja ärimees Jacob Wallenbergiga sai ta teada, et Saksa-Nõukogude kontakte oldi küll

---

22 Selteri artikli mustand, dateerimata, pärast 16.9.1955. RA, ERA.4940.1.19, l. 57; Aleksander Varma (Varma). Eesti välispoliitikast 1939. – Eesti Üliõpilaste Seltsi album XII. 1955. Lk 81-86; Villem Saarsen. Aluseta süüdistused meie 1939/1940 a. välispoliitikale. – Stockholms Tidningen Eestlastele 14. ja 16.9.1955. Selter mainib mustandis mõlemat artiklit.

23 Keith Jeffery. MI6. The History of the Secret Intelligence Service, 1909-1949. Bloomsbury, 2010. Lk 312.

24 Ühe sellise juhtumi kohta vt näiteks: Richard Bassett. Canaris. Varrak. Tallinn, 2006. Lk 123-124.

25 Georg Meri. Hetki ennen Viron tuhoa. – Suomen Kuvalehti 13.9.1991. Lk 46-49.

tähele pandud, kuid kõik ülejäänud oli pigem ajakirjanduslikud oletused. Pärast läbirääkimisi Kopenhaagenis sõitis Meri Berliini ja külastas 15. mai paiku Saksa välisministeeriumi majandusosakonnas Balti- ja Põhjamaadega tegelevat Karl Schnurret. Kuna neid ühendasid mitmeaastased sõbralikud töösuhted, siis küsis Meri otse, kui tõsiselt peab suhtuma neisse kuulujuttudesse, mille järgi Saksamaa ja NSV Liit peavad läbirääkimisi nende vahele jäävate maaalade huvipiirkondadesse jaotamise üle. Schnurre vastas Meri üllatuseks sellele tõsise näoga ja ilma keerutamata, et nendesse tuleb suhtuda täie tõsidusega. Seejärel palus Meri, et Schnurre annaks asjast ka edaspidi märku, et Eesti ei sattuks teadmatusesse mingisugusesse ootamatusse kriisiolukorda. Schnurre lubas vajaduse tekkides seda võimaluste piires teha. Tagasi Tallinnas hoiatas Meri välisminister Karl Selterit võimalikust Rapallo sarnasest Saksa-Nõukogude kokkuleppes ja sellega seotud ohtudest. Meri sõnul olid kõik temaga Berliinis kohtunud ametnikud rääkinud kiirest ja võidukast sõjast Poolaga, kuid samas olid peaaegu kõik ka möönnud, et kahe rinde sõda ei saa Saksamaa endale lubada. Seetõttu polnud Meri arvates veel liiga hilja asuda tegutsema oodatavate Suurbritannia, Prantsusmaa ja NSV Liidu läbirääkimiste õnnestumise nimel, välisministeeriumi poliitiline juhtkond võttis aga seisukoha, et Moskva mahamüümist tuleb karta just lääneriikidelt, mitte Saksamaalt. Välisministri abi Oskar Öpik imestas veel, miks Meri pöörab tähelepanu Saksa välisministeeriumi vähetuntud ametniku sõnadele, samal ajal kui Saksamaa juhtkond lubab avalikult peatada kommunismi edenemise Euroopas.

Suomen Kuvalehti artikli eessõnas märkis Georg Meri poeg Lennart Meri, et kõnealune mälestustekatke pärineb aastast 1976. Ligipäas 1939. aasta dokumentidele ja ajalehtedele oli Georg Meril okupeeritud Eestis piiratud, mistõttu võib eeldada, et kirjutatud on see valdavalt mälu järgi. Mõned aastad hiljem nentis Georg Meri ajaloolasele Kaido Jaansonile, et mõnel kohal mälu siiski veab alt. Meri tõi näiteks 1918. aasta, mille kohta ta oli dokumentaalsete materjalidega võrreldes just veendunud, et üks sündmus oli tema mälu piltidega võrreldes kahepäevases nihkes²⁶. Tegelikult oli Meri kuupäevade paikapanemisel ikkagi erakordselt uljas, vead ulatuvad kuudesse. Seevastu Meri mälu pilte võib suure tõenäosusega usaldada, sest isegi vaatamata esialgsetele vastuoludele teiste allikatega, leiavad need lähemal uurimisel siiski kinnitust.

Stockholmis käis Meri ametiasjus tõesti 1939. aasta mai alguses, täpsemalt oli ta Helsingis ja Stockholmis 28. aprillist kuni 11. maini. Seevastu Berliini ja Kopenhaagenisse sõitis ta 10. juunil ja tagasi pöördus 26. juunil. Vaatamata sellele, et Meri juunis Stockholmis ei käinud, oli tal mälestustekatkes mainitud jutuajamine Wallenbergiga vahetult enne Saksamaale minekut võimalik maha pidada, sest viimane oli 4.-6. juunil Eestis.²⁷ Lisaks sellele on iseenesest küll võimalik, kuid siiski vähetõenäoline, et Schnurre oleks andnud Merile niivõrd ühemõttelise kinnituse Saksa-

---

26 Kaido Jaanson märkmed vestlusest Georg Meriga 28.4.1980. RA, EAA.5377.1.56, l. 13-14.

Nõukogude kontaktide kohta juba mais, kui viimased tegid ikka veel alles ettevaatlike lähenemiskatseid. Schnurre ise lülitus läbirääkimistesse 5. mail, kui ta kohtus Berliinis Astahhoviga²⁸. Seetõttu on tõenäoline, et Meri nihutas mälestustes sündmused rohkem kui kuu aja võrra varasemaks ja tegelikult kõneles ta Schnurrega juunis, täpsemalt 23.-25. juunini. See tähendab, et välisministeeriumi juhtkonnale edastas ta saadud teave – kui lähtuda Meri kinnitusest, et ta tegi seda Tallinnas, mis on info tundlikkust arvestades ka usutav – kõige varem 26. juunil.²⁹

Meri ei olnud ainuke Eesti riigiametnik, kes juunis aset leidnud vestlustes Saksa ametivendadega võimaliku Saksa-Nõukogude kokkuleppe jutuks võttis. Näiteks välisministeeriumi administratiiv-juriidilise osakonna direktor Elmar Kirotar meenutas oma päevikus, et juuni alguses Eesti-Saksa mittekallaletungilepingut allakirjutama sõitnud Eesti delegatsioon tegi Berliinis juttu ka Saksa-Nõukogude suhete tulevikust. Ettekäändena kasutati NSV Liidu välisasjade rahvakomissari Maksim Litvinovi mahavõtmist 3. mail. «S.o. kõrvaldati peajuut, kellega Hitleril oleks olnud raske kokkuleppida! (Muu seas puudutasime meie seda võimalust non-agr[essiooni] lepingu allakirjutamisel Berliinis 7. VI, kus meid aga välja naerdi. Nii hästi osati nii Berliinis kui ka Moskvast hoida saladust!)» kirjutas Kirotar augusti lõpus.³⁰

Saarsen paigutas oma mälestustes juuni algusesse kõneluse ülemjuhataja kindral Johan Laidoneri ja Saksa sõjaväe esindaja ooberst Horst Rössingi vahel. Viimane tuli Tallinna ette valmistama Saksa maavägede staabiülema suurtükiväekindral Franz Halder visiiti. Helsingis resideeruv Rössing saabus Tallinna 7. juunil³¹.

Märkmetest selle kokkusaamise kohta leiame järgmise huvitava kõneluse Ülemjuhataja ja oberst H. Rössingi vabel.

Olles lühidalt puudutanud poliitilise olukorra kujunemise peajooni viimastel kuudel, mille juures kindral Laidoner oma harjumuse kohaselt viis külalise tööruumi seintel rippuvate kaartide juurde, tähendas meie kindral: «Eestile ja tervele Baltikumile muutub tulevik saatuslikult ohtlikuks sel momendil, kui Hitler ja Stalin kokku lepivad.»

«See on absoluutselt võimatu, härra kindral» vastas Rössing kahvatades. «Niisugune kokkulepe maksab Saksamaale tema natsionaalsotsialistliku rezhimi ja Führerile võibolla tema pea.»

Tagasi tulnud 2. osakonna ülema tööruumi, ei saanud oberst Rössing vabaneda Ülemjuhataja sõnade mõjust ja kordas üllatunult: «Kuidas nii suur mees nagu teie Ülemjuhataja võib teha poliitilise

---

27 Väljavõtted välisministri käskude raamatust. RA, ERA.957.14.564, l. 8, 16; Tallinna piiripunkti kaudu 4.6.1939 sissesõitnute nimekiri. RA, ERA.1.1.8172, l. 689; Tallinna piiripunkti kaudu 6.6.1939 väljasõitnute nimekiri. RA, ERA.1.1.8173, l. 557.

28 Fleischhauer. Der Pakt, lk 170.

29 Meri lahkus Taanist 23.6.1939, Saksamaalt 25.6.1939 ja jõudis Tallinna 26.6.1939. Georg Meri diplomaatiline pass. RA, ERA.957.16.717, l. 44-47.

30 Kirotari päevik 27.8.1939. Mis saab edasi? Päevik 1931-1940. Elmar Kirotar. VIII. – Akadeemia 4/2008. Lk 905-906.

31 Tallinna piiripunkti kaudu 7.6.1939 sissesõitnute nimekiri. RA, ERA.1.1.8172, l. 701.

analüüsi, et Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel võiks kunagi toime tulla mingi suurpoliitiline kokkulepe!»³²

Juba 3. juunil oli Eesti saadik Berliinis Karl Tofer vestelnud Saksa välisministeeriumi riigisekretäri Ernst von Weizsäckeriga, kelle lakoonilisest memorandumist ei selgu, kelle algatusel Saksa-Nõukogude suhted kõneks võeti. Tofer nentis selle memorandumi järgi, et Moskva umbusaldab demokraatlike riike rohkem kui totalitaarseid. Eesti saadiku sõnul oli ta kohaliku Nõukogude asjuri (ehk Astahhovi) sõnadest välja lugenud Moskva soovi saada (eeldatavalt siis Berliinilt) aga avalikke ja sõbralikke märguandeid enne kui nad ise selliste meeleoludega välja tulevad.³³

Kõigil neil Eesti esindajate avaldustel oli ühine omadus – need andsid võimaluse uurida Saksa esindajate reaktsioone ja juhtida juttu niimoodi, et saada kinnitusi või ümberlukkamisi senisele informatsioonile Saksa-Nõukogude läbirääkimiste kohta. Seetõttu võib arvata, et ka Meri vestlus Schnurrega oli osa kirjeldatud laialdasest teabekogumise üritusest. Lahkus ju Meri Tallinnast 10. juunil ehk vaid paar päeva pärast Laidoneri ja Saarseni jutuajamist Rössinguga. Asjaolu, et Meri tõi Schnurrega peetud vestluse ajendina välja Rootsist ja täpsemalt Wallenbergilt saadud teabe, ei räägi iseenesest midagi selle kohta, mida sai Sõjavägede Staabist teada Selter. Meri kui väliskaubanduse osakonna juht kuulus selles küsimuses vaevalt teadmismajadusega isikute hulka. Arvata võib, et välisministeeriumi juhtkonnast pühendati asjasse veel Öpik ja võimalik ka, et poliitikaosakonna direktor Nikolai Kaasik.

Kõigest sellest võib teha järelduse, et hiljemalt juuni alguseks oli teave Saksa-Nõukogude läbirääkimistest Eesti juhtkonnani jõudnud ja seda võeti väga tõsiselt. Keerulisem on küsimus, mis tagajärjed olid kirjeldatud teabekogumise operatsioonil. Näiteks Öpiku repliiki Merile Schnurre madala positsiooni kohta võib tõlgendada kahte moodi, kusjuures üks ei välista täielikult teist. Esiteks, välisministeeriumi juhtkond oli juuni lõpuks jõudnud järeldusele, et Saksa-Nõukogude kokkulepest siiski asja ei saa. Juuni viimasel nädalal oli see ka teatud määral õigustatud järeldus. Saksa-Nõukogude arvamustevahetused olid kogu juunikuu paigal tammunud. Alles 28. juunil Molotovi kohtumisel Saksa suursaadiku Friedrich Werner von der Schulenburgiga liikus asi natuke paigast³⁴. Teiselt poolt võis aga Öpiku märkus olla ülemuslik katse liigagara alluva entusiasmi kärpida. Asi oli selles, et Meri väite teist poolt – ettepanekut asuda toetama Briti-Prantsuse-Nõukogude lähenemist – oli juuni lõpus juba lihtsalt võimatu ellu viia. Eesti-Saksa sõjaline koostöö oli käima läinud.

---

32 Villem Saarsen. Saatuslik aasta. – Johan Laidoner. Koostaja Villem Saarsen. Stockholm, 1953. Lk 157-158.

33 Weizsäckeri märgukiri 3.6.1939. DGFP Series D Volume VI. London, 1956. Lk 630.

34 Fleischhauer. Der Pakt, lk 242-245.

Meriga samal päeval ehk 26. juunil jõudis Tallinna Saksa maavägede staabiülem suurtükiväekindral Franz Halder, Saksa sõjaväeluure ülem admiral Wilhem Canaris oli juba käinud, tulemas oli Saksa maavägede luureülem jalaväekindral Kurt von Tippelskirch ja veel terve rida vähemaid sõjaväelasi. Õpik kinnitas augusti alguses Itaalia saadikule Vincenzo Cicconardile, et Saksa sõjaväelastega arutati Saksa vägede Eestisse transportimisega seotud probleeme – nii olevat välja arvatud, et ühe diviisi toomiseks meritsi on vaja 16 sõjalaeva³⁵. See Õpiku väide vajab küll konteksti asetamist, pole selge, kas selle väite aluseks oli kahe peastaabi esindajate ametlikud läbirääkimised või oli tegemist teoreetilise arutlusega kuskil viskiklaasi taga.

Arutlustel Eesti sõjajärgse välispoliitilise orientatsiooni või täpsemalt Saksa-orientatsiooni üle on pikk ajalugu. Selle üle vaidlesid juba sündmuste kaasaegsed. Näiteks riigikontrolör Karl Soonpää märkis 1939. aasta septembri lõpus, baasideläbirääkimiste ajal oma päevikusse üles jutuajamise vandeadvokaat Tõnis Kalbusega: «Tema ütleb teadvat, et [Moskva] nõudmised olevat poliitilist laadi, ja nuriseb, et valitsus sõbrustas sakslastega ja nüüd, kus viimaste käed seotud, pole meil venelaste vastu kaitset. Ütlen, et kui oleks inglastega ligemal oldud, poleks sellestki midagi kasu, sest need saaks meid veel vähem aidata kui sakslased.»³⁶

Kui üritada sõjajärgset, esialgu Välis-Eestis ja pärast iseseisvuse taastamist ka Kodu-Eestis peetavat äärmiselt mitmetasandilist vaidlust kuidagi lahti seletada, siis peamine põhjus, miks see nii kirglikult ja lõppematult edasi kestab, näib olevat sõnas orientatsioon endas. «See mõiste on piisavalt ebamäärane ja võib sisaldada üpris paljut,» nentis Eero Medijainen. Ühe poole seisukohad võtab Magnus Ilmjärv kokku oma uurimuse alapealkirjas «Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus». Sellele võib vastu seda Leonhard Vahteri seisukoha poleemikas Tõnu Parminguga: «On imelik, et Parming [---] on jäänud takerdunult ühe täiesti valesti ülesseatud argumendi juurde, et Eesti kaotas oma iseseisvuse vale poliitilise orientatsiooni tõttu.»³⁷ Kuigi seisukohad on risti vastupidised, võib väita, et õigus on mõlemal.

Kõigepealt, sündmuste asjaosalised ei eita, et Eesti oli tõepoolest 1939. aasta suveks teinud valiku. Nad ei eita isegi seda, et sellele valikule seatud ootused olid ekslikud. «Meie olukorras kahe suurvõimu vahel tuli meil valida poolt, meie ei saanud olla vaenulikud kummalegi [s.o mõlemale] poolele, meile oli selge, et Eesti peab kuuluma Kesk-Euroopa gruppi,» kinnitas kolonel Richard Maasing 1954. aasta lõpus Stockholmis peetud kõnekoosolekul³⁸. «Kuna aga staabi ülesandeks oli

---

35 Cicconardi Tallinnast 5.8.1939. Itaalia diplomaadid teatavad 1939. ja 1940. aasta sündmustest Eestis. Euroülikool. Tallinn, 2001. Lk 42-43.

36 Soonpää päevik 26.9.1939. Faatum. SE&JS, 2009. Lk 162.

37 Eero Medijainen. Orientatsiooniotsingutest Eesti välispoliitikas. – Akadeemia 3/1996. Lk 456; Ilmjärv. Hääletu alistumine; Leonhard Vahteri vastus. – Vaba Eesti Sõna 21.11.1974. Vahteri ja Parmingu mõttevahetust vt: Vaba Eesti Sõna 21.6.1973, 18.4., 23.5., 8.8., 15.8., 22.8., 21.11.1974.

38 Fakt (Voldemar Kures). «Mured algasid 1936». – Stockholms-Tidningen Eestlastele 12.12.1954.

riigi kaitsmise ettevalmistamine Vene ataaagi vastu, siis ei saa ma neile teha raskeid etteheiteid, kui nad abi lootsid sealt, kust seda antud olukorras üldse loota võis. Nad eksisid. Kui nad seda mujalt oleks otsinud, polnuks see eksitus, vaid sõgedus,» kirjutas Selter 1955. või 1956. aastal³⁹. Võibolla kõige paremini võttis selle valiku kokku major Ernst Tiivel. «Sel ajal oli meie arvates meie strateegiliseks tagamaaks Saksamaa,» kirjutas ta oma mälestustes⁴⁰.

Teise maailmasõja käik näitas, et puhtsõjalisest aspektist oli selline hinnang õige. Ükski Lääne-Euroopa suurriik oma sõjaväega Läänemerele ei jõudnud (Suurbritannia jõudis 1945. aastal Taanini). Läänemere idaranniku saatus oli aga Saksamaa jaoks erakordselt tähtis, seepärast üritati hoida Soomet sõjas, pärast viimase kõrvaleastumist prooviti vallutada Soome lahe saari, Eesti jäeti maha pärast pikka ja vihast võitlust, ja lõpuks, Kuramaad kaitsti kauem kui Berliini.

Teiseks, Eesti strateegiline asend erines Lätist ja Leedust. «Eesti olukord minevikus ja ka nüüd on teistsugune kui ülejäänud Balti riikidel, tänu geograafilisele asendile on Eesti võimalused säilitada iseseisvust palju paremad. Venemaa ja Saksamaa vahelises sõjas võib Venemaa püüda rünnata Ida-Preisimaad. Selleks peab ta läbima Läti ja Leedu, aga tal ei ole mingit põhjust läbida Eestit ja meie kui neutraalne riik hoiame teda kinni küljelt,» vahendas Suurbritannia sõjaväeatašee kolonel C. S. Vale kolonel Richard Maasingu hinnangut 23. septembril 1938⁴¹. Jällegi, puhtsõjalisest aspektist leidis see sõja ajal kinnitust. Saksamaa löök Leningradi peale läks 1941. aastal läbi Läti ja Leedu ning Eesti vallutati alles hiljem. Londonis peeti 1938. aastal hinnangut, et Eesti võiks jääda sõjast kõrvale, naeruväärseks⁴². Ja jällegi, Saksa-Nõukogude sõjas oli Läänemere põhjaosa idakallas Moskva jaoks kõrvaline sõjatanner, mida viimane tõestas 1944. aastal Soomes ja Kuramaal. Kui rinne seal püsis, siis pööras Moskva oma tähelepanu mujale.

Lõpuks, Saksamaa oli lihtsalt kaugemal Eesti piiridest kui NSV Liit. Berliini soov Eesti territooriumi järele oli sellevõrra väiksem Moskva omast, mis tähendas, et ka Berliini huvi toetada Eesti iseseisvust oli sellevõrra suurem Moskva omast. Seega, Saksamaa sõjaline huvi oli piisavalt suur, et Eesti võis sealt toetust oodata, kuid see polnud nii suur, et oleks muutunud lämmatavaks.

Kui vaadata olukorda 1939. aasta juuni lõpu seisuga, siis võib aru saada, miks Meri ettepanek asuda toetama Briti-Prantsuse-Nõukogude lähenemist ei leidnud toetust. Kõigepealt, Saksamaalt loodetud kõva julgeolek oleks olnud suurusjärgu võrra rohkem väärt, kui keeruline Briti-Prantsuse-Nõukogude diplomaatiline kombinatsioon, mille ühe osalise ehk NSV Liidu

---

39 Selteri artikli mustand, dateerimata, pärast 16.9.1955. RA, ERA.4940.1.19, l. 48p.

40 Ernst Tiivel. Eestil puudusid piirikindlustused ja strateegiline tagamaa. – Võitleja, september/oktoober 1993. Lk 7-8. 1939. aastal oli kapten Tiivel (majori auastmesse ülendati ta 1940. aastal) Varustusvalitsuse ülema II abi, enne seda Varustusvalitsuse relvastusosakonna ülem. Arvestades 1930. aastate teisel poolel Eesti sõjaväe ees seisnud vajadust relvastust uuendada, oli suhteliselt madala aukraadiga Tiivel tänu oma ametikohale võtmepositsioonil ka strateegilise tasandi aruteludes.

41 Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk 410.

42 Samas.

motiivides võis kõvasti kahelda. Teiseks, panustamine Londoni-Pariisi-Moskva läbirääkimistele oleks olnud tõeline õnnemäng, sest viimaste õnnestumiseks polnud mingit garantiid, küll aga oleks selline valik täiesti kindlasti rikkunud suhted Berliiniga.

Samas ei ole mingit kahtlust, et julgeolekupoliitiline valik Saksamaa kasuks – kui üritada vältida sõna orientatsioon – oli üks põhjus, miks sündmused kulgesid 1939. aasta sügisel nii nagu nad kulgesid. 1955. aastal Selteri juba mainitud terava kriitika esile kutsunud Aleksander Varma artikkel EÜSi albumis viitas just sellele probleemile.

Varjamatu pro-Saksa hoiak ei saanud olla reflekteerumata Eestile. Seda hoiakut meil küll neutraalsuse nimel eitati, kuid seda ei varjatud või ei saadud varjata. See asjaolu teeb ka psühholoogiliselt mõistetavaks, miks meie valitsus N. Liidu abistamispakti tagasi tõrjumiseks ainult Saksamaa poole pöördus nii sõjaväelist kui ka poliitilist liini pidi. Sest orientatsiooniga, mis ühe riigi heidab täielikult teise riigi hõlma, raskendatakse või koguni suletakse tee iseseisva välispoliitika tegemiseks, nagu see on üldiselt tuntud sateliitriikide suhtes.⁴³

Selterit näis just see lõik eriti ärritavat. «Eriti kentsakas, ühtlasi masendav on hr. Varma arutlus «orientatsioonide» kohta,» kirjutas ta. Hiljem on artikli mustandis sõna kentsakas asendatud võõrastavaga. Pärast pikemat arutelu jõudis Selter tõdemuseni, et «[p]eale hr. Varma kahe «orientatsiooni» oli mõeldav veel kolmas ja nimelt Eesti oma».⁴⁴ Kahe orientatsiooni all mõtles Selter Saksa ja Briti-Prantsuse oma. Selles järelduses jäi aga tähelepanuta, et Varma etteheide polnud niivõrd iseseisvast välispoliitikast loobumises Saksamaa kasuks, kuivõrd selles, et sellise valikuga piiratakse enda võimalusi iseseisvat välispoliitikat edukalt ellu viia.

Tagantjärele jõudsid kaks sündmuses osalejat – Selter ja Meri – suure tõenäosusega teineteisest sõltumatult samale järeldusele selles osas, mis oli see nõ murdepunkt, kust alates Eesti kaotas sündmuste üle kontrolli. Meri mälestustes esile tõstetud ettepanek toetada Briti-Prantsuse-Nõukogude läbirääkimisi pidas silmas asjaolu, et viimaste õnnestumise korral poleks Saksamaa tõenäoliselt tunginud kahe rinde sõja ohu tõttu Poolale kallale, ehk teiste sõnadega, sõda oleks jäänud puhkemata. Ka Selter leidis, et asjad läksid 1939. aasta sügisel kiiresti käest justnimelt sõja algusega seoses.

Pilt muutus 1939. a., kui sõnumid Hitler-Stalini sobitusest hakkasid saabuma. Meil ei jäänd mingit kahtlust selle üle, missuguse ohtudega see sobimus meid, samuti Poolat ja kogu Europat, kaasaarvatud Saksamaad, ähvardas. Meie lootuseks oli siis vaid, et vahepeal nii lääne riigid kui Berlin tülgestuvad Kremli schantazhist, et Berlin ja Varssavi vahel mingi kokkulepe aset leiab ja sobimus Moskva üleliigseks muutub. Vahepeal püüdsime mõjutada Hitler-Stalin läbirääkimisi.

---

43 Varma. Eesti välispoliitikast 1939, lk 82.

44 Selteri artikli mustand, dateerimata, pärast 16.9.1955. RA, ERA.4940.1.19, l. 55-57.

Kevadel oli President Roosevelt teind Hitlerile ettepaneku, sõlmida non-agressiooni lepingud rea riikidega. Varsti pärast seda pakkus Hitler sääraseid kokkuleppeid Skandinaavia riikidele, Soomele, Eestile, Lätile. Selle pakkumise võtsid vastu Daani, Eesti ja Läti; teised keeldusid. Meil polnud põhjust keelduda, kuna 1) meil analoogiline leping oli USSR-iga sõlmitud ja 2) meie säärast kokkulepet Saksamaaga – kuigi võib olla teistsugustes oludes – oleksime suurema rõõmuga tervitand. Teisest küljest, näis see juhus andvat meile võimaluse mõjutada Hitler-Stalini läbirääkimisi selles mõttes, et Eesti ja Läti iseseisvus ja sõltumatus ei saaks riivatud nende läbirääkimiste kaudu. Lepingu allakirjutamisel avaldasid Eesti, Läti ja Saksa välisministrid kommunikēe, milles Saksa valitsuse esindaja kinnitas ja toonitas oma huvi Eesti ja Läti iseseisvuse püsimises. Meie lootused, saavutada edaspidi selgemini formuleeritud lubadusi garantiisid selles küsimuses niihästi Berliinist kui Moskvast, kui aga aeg oleks lubanud. Õnnetuseks, võtsid sündmused augustis äkilise ja kiire pöörde katastrofi suunas ja septembri alul puhkes sõda.⁴⁵

Selles USA esindajatekoja komisjonile mõeldud ettekandes on Selter küll esitanud asjaolusid iseendale võimalikult soodsalt ja hetke poliitilist konjunkturi arvestavalt, kuid põhimõtteliselt joonistub tema sõnadest välja kaks teineteisega kohati vastukäivat tegevusliini. Esiteks, julgeolekupoliitika seisukohast lähtudes tagada, et Saksa-Nõukogude kokkuleppes Eesti jääks Saksamaa poole peale (huvisfääri, kuigi 1939. aasta juunis-juulis sellist väljendit tõenäoliselt veel ei kasutatud). Teiseks, välispoliitika üritada rajada suurriikide jõudude tasakaalule. Teiste sõnadega, Eesti vajas, et teised suurriigid tema Saksamaale lähenemisega lepiksid. Vormilise külje pealt tähendas see, et Eesti vajas suurriikide kinnitust oma neutraliteedile.

Seega ei saa öelda, et Eesti poleks üritanud 1939. aasta suvel ajada iseseisvat välispoliitikat. Samuti ei saa väita, et julgeolekupoliitika oleks valitsenud välispoliitika üle või et välisministeerium oleks olnud Sõjavägede Staabi suhtes kuidagi alluvas seisundis. Selteri kirjeldusest nähtub, et pigem oli tegemist kahe võrdväärse partneriga. «Mina polnud mõnegi asjaga nõus, mis staabi mehed tegid või olid öelnud. Kui ma õigel ajal jaole sain, toimisid nad alati nii kui mina soovisin, kindr. L[aidoner]. kaasa arvatud,» kirjutas Selter⁴⁶. See kirjeldus tundub ka tõepärane, sest kuigi formaalselt oli ülemjuhataja kõrgema positsiooniga kui välisminister, siis sisepoliitiliselt ei sõltunud Selter mitte Laidonerist, vaid president Konstantin Pätsist. Iseloomulik on Halderi visiidi puhul aset leidnud vahejuhtum, kus Laidoner pani pahaks, et Selter andis üle sakslastele annetatud aumärgid ja pidas kõne Saksa saatkonnas toimunud einel. Näiteks aumärkidega seoses saatis Selter Laidoneri järgmise kirja.

---

45 Selteri Kersteni komisjonile koostatud ettekande mustand New Yorgi peakonsulaadis, dateerimata, tõenäoliselt 1953-1954. RA, ERA.1608.2.419, l. 117.

46 Selteri artikli mustand, dateerimata, pärast 16.9.1955. RA, ERA.4940.1.19, l. 48p.

Kuulsin, et Teie olevat nurisenud selle üle, et mina tegelesin saksa ohvitseride dekoreerimisega.

Seletuseks kannan ette:

- 1) korralduse selleks sain hr. Presidendilt;
- 2) eeldasin, et Teil oli olnud selle üle ka juttu hr. Presidendiga;
- 3) Välisministeerium siiski informeeris asjast II osakonda, kust sai vastuseks, et staap võtab selle asja oma ajada.

5.7.1939

K. Selter⁴⁷

Ühte 1939. aastal aset leidnud juhtumit, kus välisministeerium õigel ajal jaole sai, kirjeldas Kirotar oma päevikus. Tegemist oli Sõjavägede Staabi katsega saata Eesti allveelaevu Saksamaale visiidile.

[---] Vene huvi: venelased olla Pariisis (vist ka Londonis) mõista annud, Saksa kallalet[ungi] korral Poolale okkupeerivad nemad jalamaid Balti maad. Tähendab Vene oletab sel puhul – loomulikult – Poola lüüasaamist. Sel puhul meie arvestus Saksa abiga oleks loomulik. Kuid nii «toorelt» seda teha, nagu teeb k[in]dr[al]staap (Reek), ikkagi ei saa. Meie allveelaevad pidid tema tegevuse tagajärjel juunis külastama Kieli. Viia Inglismaal Admiral[i]teedi spetsif[ikatsiooni] järgi ehitatud moodsad allveepaadid Inglise potentsiaalsele vastasele lihtsalt näha! E[Imar] K[irotari]-Öpik[u]-Selteri vahelesegamise tõttu tühistus see asi. Inglise ütlused, nad saanud Reegi kavatsusest kuuldes (olid koguni korraldused. E[Imar] K[irotar]) «šoki», kuid tühistamisest järeldanud kolme asja: 1) E[esti] valitsus teab, mis ta teeb. 2) Ka Eesti ohvitserkond on korrektne ja mõtleja. 3) Nüüd on lõplikult selge, kes on kes (Reek). [---]⁴⁸

Poola oli arusaadavatel põhjustel Eesti-Saksa koostöö suhtes veel tundlikum. Siiski kinnitas Poola välisminister Józef Beck mai lõpus, et peab Eesti-Saksa mittekallaletungi lepingut positiivseks⁴⁹. Sellele järgnenud Saksa sõjaväelaste tihe Eesti vahet käimine oli Varssavi jaoks siiski liig. Augusti alguses tegi Poola välisministeeriumi poliitika- ja majandusosakonna asedirektor Tadeusz Kobylański tema juurde tutvumisvisiidile tulnud Eesti Varssavi-saatkonna nõunikule Konstantin Talvenile (Schmidt) Eesti Saksamaa-poliitika pärast sisuliselt peapesu. Mõned päevad hiljem kohtus Eesti saadik Johannes Markus Poola asevälisministri Miroslaw Arciszewskiga, kellelt palus mitteametlikult selgitust. Viimase sõnul «saavat Poola täiesti aru, et kujunenud olukordades sünnivad reaktsioonid, mida iga maa geopoliitiline seisukoht ja tema julgeolek nõuavad». Seepärast «Poola silmis, minnakse meil [s.o Eestis] praegustes olukordades Saksa suhtes kaugemale, kui seda

47 Selter Laidonerile 5.7.1939. RA, ERA.495.12.263, l. 77a.

48 Kirotari päevik 25.5.1939. Mis saab edasi, lk 901-902. Siin ja edaspidi on Kirotari päeviku puhul allajoonimised päeviku autorilt, nurksulgudes olev Akadeemia toimetusest.

49 Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk 514-515.

puht neutraalsus nõuaks [---]». Arciszewski märkis, et «need on ainult tähelepanekud, mis ta minule mitteametlikus jutuajamises minu küsimusele teatab, ilma et ta oleks tarvilikuks pidanud, või õigemini võimalikuks pidanud sellest kõnelda ametlikult». Markus vastas, et Eesti seisukohalt on Poola-Eesti suhted sama sõbralikud kui seni, kuid «[o]n küll sündinud teatud muudatus poliitikas, mille kohta meie enam ütelda ei saa, et meie poliitika Poola omaga samasugune on.»⁵⁰ Võib hinnata, et Poola andis selle mõttevahetusega mõista, et ta lepib, mitte küll hea meelega, aga lepib Eesti tõlgendusega neutraliteedist.

Augusti lõpus palus Selter kohtumisel saadiku Wacław Przesmyckiga Poola toetust oma soovile saada Suurbritannialt avalikku ja ametlikku kinnitust Eesti neutraliteedile⁵¹. Kuna võis eeldada, et Suurbritannia järel ka viimase liitlane Prantsusmaa annaks sellise kinnituse, siis näib siin välja joonistuvat Selteri soov panna NSV Liit fakti ette, et Euroopa suurriigid on Eesti neutraliteeti tunnustanud. Tartu rahulepingus võttis Nõukogude Venemaa endale kohustuse, juhul kui Eesti alalist neutraliteeti rahvusvaheliselt tunnustatakse, sellega ühineda⁵². Loomulikult ei saanud eeldada, et Moskva sellega lihtsalt niisama lepib.

Augustis kohtus Selter kaks korda Läti välisministri Vilhelms Muntersiga – 2.-3. augustil Pärnus ja 13.-16. augustil Siguldas –, kellega arutas NSV Liidu suhtes aetava poliitika muutmist. Saksamaa Riia-saatkond teatas kodumaale, et Selteri arvates tuleb kujunevas olukorras Eestil ja Lätil leida suhetes Moskvaga uus alus ning viimase soovidega tuleb paratamatult arvestada⁵³. Võib arvata, et sellise seisukoha väljaütlemine Saksa saatkonna nõ kuuldekauguses pidas silmas kahte eesmärki. Kõigepealt, avaldada Berliinile survet, et see läbirääkimistel Moskvaga teadvustaks ohtu, mida Saksamaa huvidele tähendab Eesti langemine NSV Liidu mõju alla. Teiseks, valmistada Berliini ette, et ka pärast seda, kui Saksamaa on Eesti julgeoleku NSV Liidu suhtes taganud, alustab Tallinn Moskvaga diplomaatilise lähenemise otsimist.

---

50 Schmidt Varssavist 9.8.1939. RA, ERA.957.14.698, l. 37-37p; Markus Varssavist 12.8.1939. RA, ERA.957.14.698, l. 38-39.

51 Przesmycki Tallinnast 23.8.1939. Sotsialistliku revolutsiooni käsiraamat. Tammerraamat, 2011. Lk 58-59. Antud dokumendi eestikeelsesesse tõlkesse tuleb kohati suhtuda ettevaatlikult. Nii on seal lause «[O]н сказал мне, что не допускает чтобы за желанием советов могло крыться в дальнейшем политическое соглашение.» tõlgitud «[T]a ei välista, nagu võiks Nõukogude soovide varjus sündida edaspidi poliitiline kokkulepe.», kuigi peaks olema «Ta ei pea võimalikuks...». Jutt käib Karl Selteri suhtumisest Saksa-Nõukogude võimalikku koostöösse. Vt RA, ERAF.138SM.1.55, l. 494-496.

52 Tartu rahulepingu artikkel 5 ütleb: Kui Eesti alaline neutraliteet rahvusvaheliselt tunnustatakse, siis kohustub Venemaa ka oma poolt seda neutraliteeti pidama ning selle neutraliteedi alalhoidmise tagamisest osa võtma. Selle kohta vt Eero Medijainen. The Tartu Peace Treaty and Permanent Neutrality for Estonia. – Border Changes in 20th Century Europe. Selected Case Studies. Ed. Eero Medijainen, Olaf Mertelsmann. Lit. Berlin, 2010.

53 Heino Arumäe. Millest Munters ja Selter Pärnus kõnelesid? – Pärnu Postimees 5.1.2007; autori telefonivestlus Arumäega 4.11.2015.

Teated Eesti võimalikust kursimuutusest jõudsid ka Moskvasse. Lätist saatis NKVD välisluureosakonna allikas Vihrov 21. augustil ettekande, mis käsitles Eesti välispoliitikat ja Selteri kohtumisi Muntersiga.

«Obštšestvennik» jutustas Vihrovile, et autoriteetsetest ringkondadest antakse teada Eesti valitsuse välispoliitilise kursi muutusest ja orienteerumisest Moskvale. Läti välisminister külastas eraviisiliselt Eestit ja vestles pikalt Eesti ministri Selteriga. Väidetavalt veenis Selter Muntersit ühinema nende [s.o. Eesti] seisukohaga, kuid Munters ei olnud üks kompetentne seda küsimust otsustama ning nad leppisid kokku kohtuda Riias ja seda küsimust veel kord arutada. Tõesti, mõni päev hiljem saabus Selter Riiga ja kohtus mitu korda Muntersiga. «Obštšestvennik» teatas, et lisaks neile ametlikele kohtumistele külastas Selter veel ajalehe Jaunākās Ziņas peatoimetajat [Jānis] Benjamiņši ja veetis viimasega terve päeva. Kohtumiste sisu hoitakse rangelt saladuses.⁵⁴

Samasuguse ettevalmistava käigu Berliini suunas tegi välisministeerium ka Eesti-Briti suhteid silmas pidades. 25. augustil (s.o järgmisel päeval pärast teadet Saksa-Nõukogude mittekallaletungilepingu sõlmimisest) sai Eesti Londoni-saadik August Torma (Schmidt) telefoni teel käsu avaldada Briti valitsusele tänu selle eest, et see «on viimaste kuude jooksul osutanud nii palju arusaamist Eesti erapooletuse poliitikale ja oma kõrgelt hinnatava toetusega kaasa aidanud selle nii õigeks osutunud suuna kindlustamiseks»⁵⁵. Ehk teiste sõnadega, Eesti seisukohast on vajalik nii Saksamaa kui ka Suurbritannia toetus. See polnud iseenesest Berliini jaoks mingi uudis, Selter oli seda rõhutanud ka Eesti-Saksa mittekallaletungilepingu allakirjutamisel⁵⁶. Tähelepanuväärne on selle demonstratiivne iseloom, teade anti edasi lahtise tekstiga telefoni teel. Sideliinid Eestist Suurbritanniasse läksid läbi Saksamaa⁵⁷.

Kui selline plaan oleks õnnestunud, oleks see olnud tõeline diplomaatiline meistriteos. Saksamaa oleks taganud Eestile kõva julgeoleku, samal ajal oleksid teised suurriigid tasakaalustanud Berliini mõju. Läbi kukuti aga mõlemas punktis. Saksa-Nõukogude mittekallaletungilepingu sõlmimine koos Balti riike puudutava salaprotokolliga ja Saksa-Poola sõja algus tähendas kriisi nii Eesti julgeoleku- kui ka välispoliitikas. Samas on aga kriis alati ka võimalus. Kui hinnata, millele võis Eesti selles kriisis toetuda, siis polnud seis iseenesest sugugi kõige hullem. Saksamaa oli küll NSV Liiduga jõudnud Balti riikide suhtes teatud teineteisemõistmisele, kuid Eesti-Saksa suhted iseenesest olid ilmselt paremad kui kunagi varem.

---

54 Vihrov 21.8.1939. RA, ERAF.138SM.1.55, l. 328. Vt ka: Allan Käro. 1939. aasta: kuidas Selteri ja Muntersi kohtumised Beria ametkonda mõjutasid. – Postimees AK 7.2.2009.

55 Kaasiku telefonogramm Tormale 25.8.1939. RA, ERA.1583.2.14, l. 100.

56 Gallienne 12.6.1939. Sõja ja rahu vahel I, lk 618.

57 Kui Suurbritannia valitsus sulges 1939. aasta novembris Saksamaale kulgevad telefoniliinid, siis jäi alles vaid ühendus Prantsusmaale, Belgiasse, Hollandisse, Luksemburgi, Itaaliasse ja Šveitsi. Vt Briti noot Eesti saatkonnale 10.11.1939. RA, ERA.597.3.348, l. 441-442.

Poola oli Eesti tõlgendusega neutraliteedist enam-vähem leppinud, Suurbritannial ja Prantsusmaal puudus aga vajadus Briti-Prantsuse-Nõukogude läbirääkimiste katkemisega seoses Eesti-Saksa suhetest suurt numbrit teha. Suhted NSV Liiduga ei olnud vähemalt väliselt kuidagi rikutud. Isegi ainukese ametliku liitlase Lätiga oli teineteisemõistmine paranenud.

1.2. Saksa-Nõukogude kokkulepe

Küsimus, milles täpselt kaks diktaatorit Adolf Hitler ja Jossif Stalin õöl vastu 24. augustit 1939 Kremlis alla kirjutatud Saksa-Nõukogude mittekallaletungilepingu salaprotokollis Soome, Eesti, Läti, Leedu seoses kokku leppisid, on antud töö eesmärgipüstistusest lähtuvalt esmajärgulise tähtsusega. 1939. aasta augustis ja septembris Tallinna jõudnud teavet ei saa hinnata selle järgi, millise sisu sai Saksa-Nõukogude koostöö septembri lõpus kahe riigi sõprus- ja piirilepingu sõlmimisega või 1940. aastal toimunud Eesti, Läti ja Leedu okupeerimise ja annekteerimisega. Salaprotokoll allakirjutamise hetkel võisid poolte arusaamad olla ja suure tõenäosusega ka olid sündmuste edasise arengu osas hoopis erinevad. Lõppude lõpuks on ju diplomaatia üks peamisi eesmärke panna vastaspool tegema oma tahtmist, kusjuures veel viisil, et see sellest ise enne aru ei saa, kui on juba hilja. Teiste sõnadega, see et NSV Liit suutis oma tõlgenduse ellu viia, ei tõesta sugugi, et Saksamaa esialgne arusaam oleks olnud samasugune.

Näiteks Jan Lipinsky on järeldanud, et 23. augusti 1939 «[p]rotokoll kujutas endast otsekui raamkava lepingupartnerite edasiseks käitumiseks ja sisaldas selles nimetatud alade annekteerimist, mis lükkab ümber hilisemad Saksa väited, nagu oleks Baltikumi hõivamine sovetide poolt Hitlerit tohutult üllatanud.» Samas nentis ta, et protokollis kasutatud ebamäärased väljendid jätsid «soovitud ja mõlemalt poolt sallitud mänguruumi selle tõlgendamiseks».⁵⁸ Salaprotokoll kahtlemata ei välistanud selles nimetatud alade annekteerimist, kuid võib väita, et tervete riikide annekteerimist selle koostajad silmas ei pidanud.

Kuigi salaprotokollis sisu lähtus peamiselt NSV Liidu soovidest, olid selle vormiliseks teostajaks Saksa diplomaadid⁵⁹. Selles on neli punkti, neist viimane sedastab, et protokollis hoitakse salajas. Esimesed kolm käivad huvisfäärade piiride kohta, esimene Balti riikides (Soome, Eesti, Läti, Leedu), teine Poolas ja kolmas Kagu-Euroopas, käsitledes täpsemalt Bessaraabia küsimust. Esimesed kaks punkti algavad sarnase fraasiga «Territoriaal-poliitiliste ümberkorralduste puhul [---] kuuluvatel aladel [---]». Kuigi kolmanda punkti alguses sellist fraasi kirja pandud ei ole, on see seal mõtteliselt olemas, jätkates eelmistes punktides käsitletud teemal ja võttes ette vaid uue geograafilise piirkonna: «Kagu-Euroopa osas [---]».

Nii võib eeldada, et kõik kolm punkti moodustavad terviku, s.t need on kirja pandud lähtudes ühest loogikast. Teine ja kolmas punkt käsitlevad ühemõtteliselt teistele riikidele kuuluvate piirkondade jagamist, mitte tervete riikide annekteerimist. Teises punktis ehk Poola puhul on lausa

---

58 Jan Lipinsky. Hitleri-Stalini pakti salajane lisaprotokoll. Lühikokkuvõte 1939. a 23. augusti Molotovi-Ribbentropi lepingu salaprotokollis loost. – Akadeemia 9/2009. Lk 1666-1667.

59 Samas.

eraldi välja toodud, et Poola säilimise ja selle tulevaste piiride osas kokku ei lepitud. Seda tehti alles 28. septembril uue salaprotokolliga. Kolmandas punktis käsitletud Bessaraabia oli Rumeenia osa, kusjuures viimane ei ole salaprotokollides isegi mainitud. Ka esimeses punktis on Balti riikide hulgast eraldi välja toodud Leedu, kelle puhul on tunnustatud tema huvi Vilniuse piirkonna vastu. Teiste sõnadega, tunnustatud on just Leedu huvi, aga mitte huvifääri omaniku oma.

Seega, kui fraasiga «territoriaal-poliitiliste ümberkorralduste puhul» ei peetud teises ja kolmandas punktis silmas silmas tervet riiki, siis võib arvata, et seda ei tehtud ka esimese punkti puhul. Eriti selgelt toetab sellist tõlgendust salaprotokollide venekeelne variant: «В случае территориально-политического переустройство областей, входящих в состав [---]», s.t kokku on lepitud «ümberkorraldustes», mis võidakse toime panna nende riikide koosseisu kuuluvates «oblastites». Viimane venekeelne väljend ei tähenda aga mitte üheski kontekstis tervet riiki, ega isegi – kui venitada tõlgendusvõimalusi katkemiseni – selle kõigi maa-alade summat.⁶⁰

Seega, rangelt võttes käsitles salaprotokoll riikide osade annekteerimist. Soome puhul NSV Liit 1939. aasta oktoobris-novembris peetud läbirääkimistel sellest ka lähtus, nõudes Karjala kannast. Eestiga (ja viimase tuules ka Lätiga) peetud läbirääkimistel «territoriaal-poliitilisi ümberkorraldusi» jutuks ei võetud. Siin tuleb aga arvestada eripäraseid tingimusi, mis tekkisid seoses interneeritud Poola allveelaeva Orzeł põgenemisega Tallinnast 18. septembril 1939 (vaata peatükk III). Võib aga arvata, et Moskva oli sündmuste teistsuguse arengu puhul valmis nõudma sarnaselt Soomega territooriumite üleandmist, Eestilt Narva-tagust ja Petserimaad ning Lätilt Abrene piirkonda. Need piirimuutused ei jäänud tegemata, nendeni jõuti juba teistes oludes 1944. aastal.

Samas tuleb nõustuda Heino Arumäega, kelle sõnul «sellise tehingu puhul, nagu Hitler ja Stalin sõlmisid, polegi kõige tähtsam kirjasõna, vaid see, millise tähenduse asjaosalised ise oma salalepingule andsid»⁶¹. Selles osas jäi Saksamaa välisminister Joachim von Ribbentrop sõna otseses mõttes lõpuni kindlaks, et 1939. aasta augustis Kremli Saksamaa mitte ainult ei andnud oma nõusolekut Balti riikide annekteerimiseks, vaid ta sai ka Stalinil lubaduse, et Balti riike ei liideta NSV Liiduga. Nii oli üks etteheide, millega Saksamaa põhjendas 22. juunil 1941 sõja alustamist NSV Liidu vastu, just Moskva sõnamurdlikkus seoses Balti riikidega. «Kui Moskvast määrati kindlaks huvialade piire, siis seletas Nõukogude Liidu valitsus Riigivälisministrile, et tal ei

---

60 Ka saksakeelne «zu den baltischen Staaten» tähendab sõna-sõnalt «Balti riikide juurde», s.t Balti riigid ise ja kõnealused alad ei ole kattuvad mõisted. Salaprotokollide tekst saksa ja vene keeles vt: Gerhart Hass. 23. August 1939. Der Hitler-Stalin-Pakt. Dokumentation. Dietz Verlag. Berlin, 1990. Lk 200-203. Eestikeelne tõlge «territoriaal-poliitiliste ümberkorralduste puhul Balti riikidele (Soome, Eesti, Läti, Leedu) kuuluvatel aladel [---]» on selle nüansi suhtes neutraalne ja võib tähendada nii üksikuid Balti riikidele kuuluvaid alasid, kui ka kogu Balti riikide ala. Salaprotokollide tekst eesti keeles vt Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni. Dokumente ja materjale. Perioodika. Tallinn, 1989. Lk 93.

61 Heino Arumäe. Poliitilised sündmused Euroopas 1939. – Sõja ja rahu vahel I, lk 121.

olevat kavatsust neid riike okupeerida või anekteerida, välja arvatud endise Poola demoraliseeritud piirkondi,» teatas Saksamaa välisministeerium NSV Liidule esitatud noodis. «[---] Nõukogude Liit lihtsalt anekteeris Balti riigid ja levitas seal bolševismi, mis oli vastolus Moskva täpsete ja selgete kinnitustega ja töotustega.»⁶²

Sõja alustamisel välja toodud põhjendustesse tuleb alati suhtuda ettevaatlikult, kuid seda tuleb küll tunnustada, et nii Saksa välisministeeriumi 21. juuni 1941 noot kui ka Ribbentropi enne Nürnbergi tribunali surmaotsuse täideviimist kirjutatud memuaarid on küüniliselt avameelsed selles osas, kuidas Berliin tõlgendas mõistet huvisfäär. «Huvialade piirid said kindlaks määratud, kusjuures Saksa Riik pidi loobuma igast Soome, Läti, Eesti, Leedu, Bessaraabia mõjutamise katsest, kuna endise Poola piirkond mööda Narevi, Bugi ja Sani jõgede liini pidi Nõukogude Vene soovil Venemaa külge liidetud saama,» seisab noodis⁶³. ««Huvisfääri» all tuleb teatavasti mõista seda, et huvitatud riik peab ainult teda puudutavaid läbirääkimisi huvisfääri kuuluvate riikide valitsustega ja teine riik väljendab selgesti oma mittehuvitatust,» defineeris Ribbentrop salaprotokollis kasutatud väljendit. «Stalin lubas mulle seejuures, et ei taha nende riikide sisemisse struktuuri puutuda,» täpsustas ta kohe.⁶⁴

Võimaluse, et selline huvisfääri mõiste tõlgendus mõeldi välja seoses Saksa-Nõukogude sõjaga, võib ilmselt välistada. 1940. aasta juunis, kui päevakorral oli Balti riikide okupeerimine ja Bessaraabia küsimus, tekkis tõenäoliselt ka Hitleril küsimus, milles täpselt oli tema välisminister 1939. aasta augustis Staliniga ikkagi kokku leppinud. Igal juhul esitas Ribbentrop talle märgukirja, milles seletas, et suuliselt oli ta Nõukogude poole vastava küsimuse peale kinnitanud Saksamaa «huvipuudust Bessaraabia küsimuses». Arvestades tollal veel üsnagi ebakindlaid Saksa-Nõukogude suhteid, oli ta aga eelistanud kokkulepped salaprotokollis kirja panna üsna üldises sõnastuses. Nii oli ta Kagu-Euroopa probleeme käsitledes kinnitanud, et Saksamaa «poliitiliselt ei tunne huvi». Majanduslikku huvi oli Ribbentrop oma sõnul aga väljendanud nagu kord ja kohus.⁶⁵ Kuna terve Rumeenia hõivamine tollal päevakorral ei seisnud, siis ei kerkinud selles Kagu-Euroopat puudutavas märgukirjas üles ka küsimus, millistel seisukohtadel olid läbirääkijad 1939. aasta augustis riikide anekteerimise küsimuses.

24. augustil 1939 ehk vähem kui ööpäev pärast seda, kui salaprotokoll Moskvas allkirjad sai, pidas aga Läti saadik Saksamaal Edgars Krieviņš Berliinis maha ühe jutuajamise, mille ta järgmisel päeval ka kodumaale välisminister Vilhelms Muntersile edastas.

---

62 Saksamaa noot 21.6.1941. Vt Juhi Proklamatsioon Saksa Rahvale ja Välisministeeriumi Noot Sovjet-Vene Valitsusele. Berliin, 1942(?). Lk 21-22.

63 Siin on käsitletud 23.8. ja 28.9.1939 Saksa-Nõukogude lepinguid koos, mistõttu on ka Leedu nimetatud NSV Liidu huvisfääris asuvaks. Vt Juhi Proklamatsioon, lk 17.

64 Joachim von Ribbentrop. Moskva. – Looming 9/1999. Lk 1390.

65 Ribbentrop Hitlerile 24.6.1940. Nazi-Soviet Relations 1939-1941. Washington, 1948. Lk 157-158.

Eile vestlesin ma ühe kolleegiga, kes küsis, kas ma olen kaalunud võimalust, et Ribbentrop Moskvasse saabudes osutus oma vastuvõtjate pantvangiks, kuigi pakti üksikasjad olid juba kokku lepitud. Ta küsis, kas ma välistan täielikult idee, et venelased ja sakslased võisid rääkida ka meist. «Muidugi me kirjutame kokkuleppele alla, aga kindlasti pole te vastu väikese protokollile kahe Balti lamba ja ühe kiusliku oina (Soome) kohta. Läbirääkimistel brittide ja prantslastega me oleme kogu aeg väljendanud oma huvi selle meile lähedase maailmanurga vastu. See on meie «Lebensraum», suu, mille kaudu me hingame. Kui te ei vabasta meie käsi selles piirkonnas, siis me ei saa vastu tulla suurtes asjades. Teie jaoks on tähtis, et meie kaubad teile saaksid vabalt kulgeda läbi nende riikide lahtede. Sel põhjusel peaksid need riigid lõpetama mängud suveräänsusega ja leppima Slovakkia saatusega. Meist saavad nende riikide kaitsjad. Teie võite teha seda sama hiljem Leeduga.» Mida sai Ribbentrop teha, kui tema poole niimoodi pöörduti? Loomulikult ta nõustus. Sakslased sulgevad silmad Balti riikidele avaldatava Venemaa surve koha pealt. See ei ole vastuolus Saksamaa mittekallaletungi lepingutega Läti ja Eestiga.

25. augustil jätkas Krieviņš teabekogumist ning kaks allikat kinnitasid talle «täie kindlusega», et Saksamaa läänepiiri ja Uraali mägede vahel asuv territoorium on jagatud Berliini ja Moskva vahel. Senine segane olukord, kus «iga paari tunni järel tekivad uued piirid koos kõiksugu formaalsustega nagu passid, viisad, tollikontrollid, uue valuutad, peab lõpetatud saama». Eraldi tõi Krieviņš kodumaale saadetud ettekandes veel välja, et kolleegide ennustusel võib Läti nüüd oodata Moskva survet.⁶⁶

Järgmisel päeval saatis Krieviņš uue ettekande, milles nentis, et kuulujutud keerlevad teema ümber vaibumatult. Siiski olid sel päeval kodumaale edastatud uudised – vähemalt nagu ta ise seda väljendas – veidikene paremad. Saadik tõi välja neli punkti, milles Saksamaa ja Venemaa olid väidetavalt kokku leppinud, et üritada tasakaalustada oma huvisid Balti riikides. 1. Saksamaal ja Venemaal ei ole hetkel territoriaalseid pretensioone Balti riikide vastu; 2. Venemaa tunnistas õigustatuks Saksamaa soovi, et Balti riigid oleksid viimase varustusbaas; 3. Saksamaa tunnistas Venemaa elulisi huve Balti riikide sadamates; 4. Mõtteid Balti riikide suveräänsuse piiramise üle ei ole liikunud.⁶⁷

Selles kuulujuttude kaleidoskoobis on kõige huvipakkavam esimene jutuajamine. Selle üksikasjalik kodumaale edastamine näitab tõenäoliselt, et ka Krieviņš ise pidas seda kõige olulisemaks. Magnus Ilmjärve arvates oli tegemist Läti saadiku vestlusega Eesti ja Leedu kolleegiga, samas jääb arusaamatuks, kuidas ta sellisele järeldusele jõudis ja miks ta üldse omistas selle mitmele inimesele⁶⁸. Krieviņš ise selgitas oma mälestustes, et tegi küll Leedu saadiku Kazys Škirpaga tihedat koostööd informatsiooni hankimisel, kuid vähemalt üheks tema allikaks oli Saksa

---

66 Krieviņš Muntersile 25.8.1939. *The Occupation and Annexation of Latvia 1939-1940*. Rīga, 1995. Lk 102-103. Tõlge inglise keelest.

67 Krieviņš Muntersile 26.8.1939. Samas, lk 104-105.

68 Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk 534.

välisministeeriumi ametnik. Viimase tööruum olevat olnud vaid paari kabineti kaugusel poliitilise osakonna direktori Ernst Woermanni omast. Edgar Andersoni andmetel oli Krieviņši informatsioon pärit parun von der Roppi kaudu Saksamaa välisministeeriumist. Läti saadik tegi küll katseid saada hangitud teabele ametlikku kinnitust, kuid kõige järgi otsustades tal see ei õnnestunud ja Riias käsitleti tema teateid kui kuulujutte.⁶⁹

Võib hinnata, et tegemist oli esmaklassilise infoga, kusjuures eriti väärtuslik oli selle detailirikkus ja värskus. Juba järgmisel päeval Krieviņši poolt hangitud info juures on näha, et esialgsele toormaterjalile, mis nii mõnegi tema allika puhul võis olla sama kvaliteetne, on nõ sadestunud uued infokihid. Selles on juba segunenud nii tema allikate isiklikud arvamused kui ka soovunelmad. Samas detailirikkus oli järsult langenud. Võimaluse kasuks, et tegemist oli otse Saksa välisministeeriumist pärit teabega, räägib ka selle (ennast)õigustav toon. Nii on seal väide nagu oleks Moskva esitanud Soome, Eesti ja Lätit puudutava nõudmise alles siis, kui Ribbentrop oli juba Moskvast, kõiges muus oli kokku lepitud ning valida oli, kas pöörduda häbistatult ilma lepinguta tagasi või teha see «väike» järeleandmine. Sellises kontekstis esinesid Ribbentrop ja Saksamaa välisministeerium ju lausa ohvritena. Samas, kuigi selline ilustamine pigem toetab võimalust, et allikas oli Saksamaa välisministeeriumis, vähendab see teabe usaldusväärsust küsimuses, kas Stalin andis Balti riikidega seoses mingeid lubadusi. Kui juttu juba ilustati, siis ei saa kuidagi välistada, et veelgi meeldivamaks muutmiseks lisati sinna ka kinnitus, et Moskva näeb Soomele, Eestile ja Lätile ette Slovakkia staatuse.

Samast päevast, 24. augustist olid pärit ka USA Moskva-suursaadiku Laurence Steinhardti andmed Kremli läbirääkimistest. Need pärinesid otse Saksamaa Moskva saatkonnast, selle teiselt sekretärit Hans (Johnnie) von Herwarthilt. Viimane lahkus samal päeval koos Ribbentropiga Moskvast, mis tähendab, et rohkem värsket infot peale ei tulnud.⁷⁰ Steinhardt andis saadud teabe edasi asjassepuutuvate maade saadikutele. Näiteks Läti saadik Moskvast Fricis Kociņš teatas Riiga, et Saksa-Nõukogude lepingul on salaprotokoll ning kokkulepet Balti riikide jagamiseks Saksamaa ja NSV Liidu vahel võib pidada sündinud tõsiasjaks. Kociņš pidas küll sellise teabe algallikaks Prantsusmaad⁷¹. Steinhardt vestles ka Eesti saadiku August Reiga, kes saatis Tallinna aga rahustava ettekande.

---

69 Edgars Krieviņš. Viņās dienās: atmiņas, apcerējumi un laika biedru suminājumi. Melbourne, 1966. Lk 210; Anderson. The Pacts of Mutual Assistance Between the U.S.S.R. and the Baltic States, lk 249; DGFP Series D Volume VII. London, 1956. Lk 455; The Occupation and Annexation of Latvia, lk 109-113.

70 Johnnie von Herwarth. Against Two Evils. Memoirs of a Diplomat-Soldier during the Third Reich. Collins, 1981. Lk 166-167.

71 Anderson. The Pacts of Mutual Assistance Between the U.S.S.R. and the Baltic States, samas; The Occupation and Annexation of Latvia, lk 112.

Seepärast on minu arvates küllalt põhjust pidada usutavateks ja tõele vastavateks kuuldust, et läbirääkimistel Kremlis 23. augustil oldud muu hulgas üksmeelsel arvamisel ses suhtes, et iseseisvate Balti riikide olemasolu on mõlema poole huvides. Et poolte vahel on olnud niisugune rääkimine ja sellekohane «aumehelik kokkulepe» (kui käesoleval juhul tohiks tarvitada seda mõistet), seda kinnitas mulle uus USA suursaadik, kes seejuures rõhutas, et ta ei kõnele mitte palja oletuse põhjal, kuna tal olevat positiivseid andmeid, et asi on nii.⁷²

Seega on olemas kaks teineteisest sõltumatut kinnitust, et Saksamaa välisministeeriumi ja Ribbentropi hilisemad väited nagu oleks Stalin andnud 23. augustil lubaduse, et Balti riike ei liideta NSV Liiduga, vastasid tõele. Mõlemad kinnitused pärinevad 24. augustist ja on – Läti Berliini-saadiku oma suure tõenäosusega, USA Moskva-suursaadiku oma aga kindlasti – pärit allikast, millel oli juurdepääs kõnealusele teabele. Kui esimese puhul saab kahtlustada, et tegemist võis olla ilustatud teabega, siis teise puhul pole põhjust seda teha.

Selles valguses tuleb kriitika segaduse tekitamise pärast suunata mitte Steinhardti, vaid Rei peale⁷³. Võib suure tõenäosusega oletada, et USA suursaadik rääkis ühesugust juttu nii Eesti kui Läti saadikule, kuid kuna Rei osa saadud teabest maha vaikis, siis ajas ta sellega segadusse lisaks oma välisministeeriumile ka Läti oma. Nii nentis lõunanaabrite välisministeeriumi peasekretär Mārtiņš Nukša 15. septembril saadikutele saadetud ringkirjas, et Balti riigid saavad pidada oma olukorda üsna heaks. «Selleks, et anda täielik pilt, edastan ka järgneva, vastuolulise informatsiooni,» kirjutas ta ringkirja tagumises pooles. Kõrvutades Rei Tallinna saadetud informatsiooni Kociņši poolt Riiga saadetuga, võis tõepoolest veenduda justkui oleks USA saatkond rääkinud Moskvast Eesti ja Läti saadikule risti vastukäivat juttu.⁷⁴ Võimalik, et Rei sellise tegevuse taga oli soov olla välisministeeriumi juhtkonnaga ühel arvamisel. Näiteks Meri hinnangul oli Rei «ülemuste ees alati ülearu kuulekas»⁷⁵.

1. septembril tungis Saksamaa Poolale kallale ning kaks päeva hiljem kuulutasid Suurbritannia ja Prantsusmaa Saksamaale sõja. Värskest sõjakuulutuse saanud Hitler võttis samal päeval vastu uue Nõukogude suursaadiku Aleksei Škvartsovi volikirjad ja kinnitas viimasele, et sõja käigus likvideeritakse 1920. aastast eksiteerinud Versailles' süsteem. «Selle revisjoni käigus Venemaa ja Saksamaa kehtestavad [esimese maailma]sõjaeelsed piirid,» nendele Hitleri sõnadele Škvartsovi ettekandes oli Stalin tõmmanud punase pliitsiga joone alla⁷⁶. Juhtunud oli Saksamaa seisukohalt kõige hullem – Stalin oli saanud mugava positsiooni Hitlerile kahe rinde sõjaga

---

72 Rei Õpikule 31.8.1939. Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni, lk 99.

73 Steinhardti suunas tehtud kriitikat justkui oleks ta andnud Reile valeinformatsiooni vt: Arumäe. Poliitilised sündmused Euroopas 1939, lk 120; Pajur. Konstantin Päts, lk 660.

74 The Occupation and Annexation of Latvia, samas. Tõlge inglise keelest.

75 Jaanson märkmed vestlusest Meriga 8.4.1980. RA, EAA.5377.1.56, l. 4.

76 Дмитрий Волкогонов. Сталин. Политический портрет. Новости. Москва, 1996. Lk 38. Tõlge vene keelest.

ähvardades survet avaldada. «Kui venelased nüüd Balti riikidesse sisse marsivad, on Läänemeri meile strateegilises mõttes kaotatud. Moskva muutub võimsamaks kui eales varem – ja võib igal ajal ühineda Läänega meie vastu,» märkis 24. septembril oma päevikusse Saksamaa tulevane idaalade riigiminister Alfred Rosenberg⁷⁷. «Paistab, et Hitler Vene lepinguga siiski mässis end täiesti sisse,» nentis oma päevikus Kirotar 25. septembril⁷⁸.

Sel samal päeval, 25. septembril andis Stalin Hitlerile teada, millised on tema nõudmised. Esiteks, Poola riiki säilitada ei ole vaja. Teiseks, Leedu peab kuuluma NSV Liidu huvisfääri, vastutasuks pakkus ta suurt tükki Poolast. Kolmandaks, Saksamaa nõusolekul «NSV Liit asuks otsekohe kooskõlas 23. augustil sõlmitud protokolliga reguleerima Balti riikide probleemi ja ootab sealjuures Saksa valitsuse täielikku toetust.»⁷⁹ Järgmisel päeval jäadvustas Halder oma päevikusse: «Leedu ja teised Balti riigid müüakse Venemaale maha (Soome pole veel kindel).»⁸⁰

See aga ei tähendanud, et Ribbentrop oleks 27. septembril saabunud Moskvasse vaid Stalini nõudmistele järeleandmist kinnitama. Kõneluste alguses nimetas Ribbentrop kolm teemat, mida tema arvates peaks arutama. Esimesed kaks käsitlesid kahe riigi suhete edasist arengut ja küsimust, kus hakkab kulgema piir nende vahel. Kolmas käsitles aga Balti riike.

Kolmanda punkti «Baltimaad» kohta teatas hr välisasjade riigiminister järgmist:

Suursaadik krahv von der Schulenburgi ettekannetest selgub, et Nõukogude valitsus tegeleb nüüd ka selle küsimusega, millega on kahtlemata seotud ka praegused Eesti valitsusega peetavad läbirääkimised. Saksamaa saadik Eestis teatas, et Nõukogude Liit tegi Eestile ettepaneku sõlmida sõjaline konventsioon viieks aastaks (Stalin tegi paranduse: kümneks aastaks) ning nõudis Eesti territooriumil baaside rajamist Nõukogude sõjalaevadele-lennukitele ja tihedat koostööd. Seda tuleb nähtavasti hinnata esimese sammuna Balti küsimuse lahendamisel. Saksamaa on käesoleval ajal seotud sõjategevusega ja tervitaks Baltimaade küsimuse järk-järgulist lahendamist. On selge, et meie ei ole huvitatud Eesti ja Läti asjadest. Kuid me oleksime tänulikud, kui Nõukogude valitsus teataks meile, kuidas ja millal kavatses ta kogu selle küsimustekompleksi lahendada, et Saksamaa valitsus, kooskõlas sõlmitud kokkulepetega, võiks oma seisukohta täpsustada. Nagu selgub krahv von der Schulenburgi teadetest, ootab Nõukogude valitsus meie poolt nõusolekut tema kavatsuste suhtes (Stalin tähendas: meie ootame heatahtlikku suhtumist).

Viimases krahv von der Schulenburgi ettekandes oli kõne all Leedut puudutav ettepanek. Kooskõlas Moskva lepetega kuulub Leedu Saksamaa huvisfääri. Vastavalt Stalini ettepanekule tuleb Saksa huvisfääri see ala vahetada ümber territooriumiga, mis asub idapool Vislat ja ulatub kuni Bugi jõeni.

---

77 Alfred Rosenbergi märkmed 24.9.1939. <https://collections.usmm.org/view/2001.62.14> (24.4.2018). Tsitaadi osaline tõlge: Roger Moorhouse. Kuratlik liit. Hitleri leping Staliniga 1939-1941. Imeline Ajalugu, 2015. Lk 118.

78 Kirotari päevik 25.9.1939. Mis saab edasi, lk 917.

79 Schulenburg 25.9.1939. Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni, lk 104-105.

80 The Halder War Diary 1939-1942. Greenhill Books. London, 1988. Lk 61. Tõlge inglise keelest.

Siinkohal tuletas härra välisasjade riigiminister Moskva läbirääkimistelt meelde ka seda, et seoses Nõukogude poole soovidega, mis puudutasid Baltimaid, oli siis vajalik pöörduda järelepärimistega füüreri poole. Tookord füürer nõustus Nõukogude poole soovidega küsimuses, mis puudutas vastastikuste huvide põhjapoolsete piiride kindlaksmääramist, sest füürer ei teosta ühepäevapoliitikat, vaid tegeleb uute tulevikuküsimustega ja tunnistab, et Nõukogude Liit tõepoolest vajab mittekülmuvaid sadamaid. Just sellepärast me nihutasimegi meie huvisfääride piiri. Oleme huvitatud selle piiri püsimisest. Juhul kui meie kooskõlas Nõukogude soovidega läheme kompromissile, siis tuleb arvestada fakti, et Nõukogude ettepanekud ei sisalda küllaldast ekvivalenti Saksamaale Leedust või selle osast loobumise eest. Võimaliku kompromisslahenduse otsimisel tuleb leida tee, mille alusel Saksamaa saab laiendada oma Ida-Preisi alasid Leedu arvel.

Seejärel märkis härra välisasjade riigiminister kaardile joone, millist ta peab sobivaks ja meile vastuvõetavaks. Vastavalt tema ettekujutusele peab see piirjoon kulgema alates Leedu lõunatipust kuni Balti mereni, ja nimelt üle kogu Leedu idapool Kownot (see jääb Nõukogude poolele), läheb edasi idapoolt Grodnot, Bialystok kaasa arvatud, ning seejärel tuleb leida sobiv ühenduspunkt Bugi joonega. Härra välisasjade riigiminister palub Vene härrasid käsitleda seda veel diskuteeritavat ettepanekut kui arutusobjekti, kuid samas silmas pidades seda, et Stalini ettepanek ei ole meie jaoks küllaldaseks ekvivalentiks Leedust loobumise eest.⁸¹

Alustades Ribbentropi ettepanekute teisest poolest, siis tähendas see Leedu varjamatut jagamist. Kui tõmmata joon Leedu tollasest lõunatipust (tänapäeva Druskininkai lähedal) Kaunaseni ja sealt Läänemereni, lisada siia veel Poola alad Bialystoki ja Augustowo juures (viimase üle vaieldi uue Saksa-Nõukogude piirijoone paikapanemisel), siis selgub, et ta soovis sõjalist puhvertsooni Ida-Preisimaa kaitseks. See soov jäi aga rahuldamata vaatamata kõigile Ribbentropi püüdlustele. «Vaatamata hr välisasjade riigiministri kategoorilistele avaldustele, jäid Stalin ja Molotov kangekaelselt oma seisukoha juurde ega kavatse teha mingisuguseid järeleandmisi endise Poola territooriumi osas, mis paiknevad põhja pool Bugi jõge ja Leedut, välja arvatud Suwalki piirkond,» seisab kõneluste üleskirjutuses⁸².

Kui üritada Ribbentropi avalduse Eesti ja Läti kohta käivat osa kokku tihendada, siis ütles ta, et Saksamaa ei ole huvitatud neist riikidest, kuid Moskva võiks liikuda edasi väga aeglaselt ja küsida selleks iga sammul ka Berliini nõusolekut. Nagu ikka diplomaatias, oluline on see, mis tuleb pärast sõna «kuid». Stalin sellele märkusele ei reageerinud, vaid piirdus Eestiga sõlmitava baasidelepingu tutvustamisega, nii et Ribbentrop pidi oma alguses väljaütlemata jäänud küsimuse otse esitama. «Vastuseks härra välisasjade riigiministri küsimusele, kas sellega seoses Nõukogude valitsus peab silmas järkjärgulist sissetungi Eestisse ja võib-olla ka Lätisse, vastas hr Stalin

---

81 Saksa Moskva saatkonna diplomaadi Gustav Hilgeri poolt Kremli 27.9.-28.9.1939 peetud läbirääkimiste üleskirjutus. Gustav Hilger. Moskva, 1939. aasta september. – Tuna 3/2000. Lk 44-46.

82 Samas, lk 48.

jaatavalt, lisades, et sellegipoolest jäetakse Eestis esialgu alles praegu kehtiv valitsussüsteem, ministeeriumid jne.»⁸³

Järgmisel päeval küsis Ribbentrop taas «millises vormis ja millal Nõukogude valitsus püüab realiseerida oma kavatsused Baltimaade suhtes». Stalin andis taas kõigepealt ülevaate Eestiga sõlmitavast baasideleppest. «Lõpuks Stalin kordas, et esialgu ei ole kavas muuta olemasolevat poliitilist ja majanduslikku süsteemi Eestis ega seal Nõukogude süsteemi juurutada. Seniks jääb kehtima Eesti konstitutsioon, ministeeriumid jätkavad oma tööd, ning mõnda aega lahendab Eesti ise ka oma välispoliitilisi küsimusi.»⁸⁴

Ribbentropi selline järjekindlus Balti riikide küsimuse tõstatamisel näitab, kuivõrd oluline oli Saksamaa jaoks Läänemere idakalda saatus. Paradoksaalsel kombel saavutas ta nendel läbirääkimistel Eesti ja Läti osas isegi rohkem, kui suutis ära teha Ida-Preisimaa piiride kindlustamisel. Stalin jäi oma lubaduse juurde neid riike mitte liita. Tõsi küll, nüüd juba klausliga «esialgu».

---

83 Samas.

84 Samas, lk 51.

II peatükk

2.1. Sõjavägede Staap 1939. aasta augusti viimasel nädalal

Kolonel Richard Maasingu mälestuste järgi jõudis teave salaprotokolli sisust Sõjavägede Staapi 26. augustil 1939, s.o veidi rohkem kui kaks ööpäeva pärast Saksa-Nõukogude mittekallaletungilepingu allakirjutamist 24. augusti esimestel tundidel. See väide oli üks punkt Maasingu esitatud aegreast, mis kirjeldas sündmusi Euroopas Saksa-Poola sõja puhkemise eel ja järel ning Eesti sõjaväe juhtkonna reageeringuid neile.

Saatuslik aeg Balti riikidele tuli 1939. aasta sügisel. Sama aasta kevadel Prantsus- ja Inglismaa alustasid N. Venega kauplemist «ühise rinde loomiseks Saksamaa vastu». Juba suvel sai Eesti sõjavägede staap andmeid – N. Vene nõuab pakti sõlmimise tingimusena, et Prantsus- ja Inglismaa tunnistaksid Balti riigid N. Vene mõjusfääri kuuluvaiks ja kiidaksid heaks preventiivse tegevuse nende suhtes. Läbirääkimised venisid. 23. augustil sõlmis N. Vene ootamatult kuulsa Molotov-Ribbentropi pakti.

[---]

26. augustil 1939 Eesti sõjavägede staap sai esimesi andmeid, et Molotov-Ribbentropi läbirääkimistel Balti riigid on nihutatud N. Vene huvide piirkonda.

28. augustil kindral Laidoner kutsus kokku oma lähemad abilised ja tegi korralduse, et meie idapiirid ja selle tagused alad võetaks suurima valvsuse alla.

30. augustil tulid kindlad teated, et Leningradi sõjaväeringkonnas on mobilisatsioon ja Kingisseppa tulevad rongid sõjavägede ja sõjavarustusega. Samasugused andmed hakkasid tulema Pihkva rajoonist.

1. septembril, kui Saksamaa oli kuulutanud sõja Poolale, kutsus kindral Laidoner kokku oma lähemad kaastöölised, kaalus tõsiselt Eesti sõjaväe üldmobilisatsiooni vajadust ja tegi kõik korraldused selle läbiviimiseks, kui vabariigi presidendilt tuleks selleks käsk. Ülemjuhatajal endal ei olnud õigust üldmobilisatsiooni välja kuulutada.⁸⁵

Teksti enda põhjal võib teha kaks järeldust. Esiteks, Maasingu kasutatud väljendid jätavad üsna suure võimaluse neist erinevalt aru saada. Väljendit «esimesi andmeid» võib käsitleda puht ajaliselt, et tegemist oli esimese korraga, kui mingi info kätte saadi. Seda väljendit võib aga tõlgendada ka sisuliselt, esimesena kohalejõudnud infokild on reeglina mittetäielik, segane, teekonnal muundunud ja vastuolus muu teadaolevaga. Maasing ise pidas tõenäoliselt silmas teist võimalust, nii tegi ta tekstis väga selget vahet, et 26. augustil sai staap salaprotokolli kohta «esimesi andmeid», 30. augustil tulid aga «kindlad teated» mobilisatsiooni kohta Leningradi oblastis. Samasuguseid väljendeid kasutas ta ka 1970. aastal Tõnu Parmingu küsimustele vastates.

---

85 Maasing. Eesti ja N. Liidu sõjaväeliste delegatsioonide läbirääkimisi 1939. a. oktoobris, lk 46.

Kindlad andmed Molotov-Ribbentropi salajasest lepingust sai Eesti Kindralstaap peale kol. Masingu kokkusaamist Saksa Kindralstaabi esindajatega... 25. septembril 1939. a. oli kolonel Masingil kokkusaamine Saksa Kindralstaabi esindajatega. Kol Masing sai järgmised selged vastused: ... Saksamaa on sõlminud lepingu N. Venemaaga. See leping on annud Eesti Vabariigi N. Venemaa mõjupiirkonda»⁸⁶

Teiseks võib Maasingu mälestustes toodud aegreast järeldada, et kui seal toodud kuupäevad on õiged, siis ei hinnanud sõjaväe juhtkond saadud teavet kiiret reageeringut vajavaks. 26. august oli nimelt laupäev, arutama hakati seda alles uue töönädala alguses 28. augustil. Samasugust näilist muretust võib täheldada 30. augustil saabunud Leningradi oblastis käivast mobilisatsioonist rääkiva teate puhul, kui omapoolset mobilisatsiooni asuti arutama alles kaks päeva hiljem ehk 1. septembril ja sedagi seoses Saksa-Poola sõjaga.

Ülemjuhataja 1939. aasta päevaraamatu mustandi järgi nädalavahetustel tollal tõepoolest ametlikke koosolekuid ei korraldatud. Nii kogunesid alates 25. augustist igal tööpäeval kell 10.30 ülemjuhataja juurde sõjavägede staabiülem ja selle abid, samuti staabi I (operatiiv), II ja V (mobilisatsiooni) osakonna ning väekoondiste ülemad. Mustand ei täpsusta millisel, kuid ühel neist koosolekutest tegi Laidoner tõepoolest järelduse, et «meie peame valvel olema ja korraldama intensiivsemalt luuret».⁸⁷

Leningradi oblastis aset leidva mobilisatsiooniga on asi keerulisem. Mobilisatsiooni selle sõna otseses tähenduses NSV Liidus sel ajal läbi ei viidud. Leningradi sõjaväeringkond koos kuue läänepoolse sõjaväeringkonnaga sai käsu varjatud mobilisatsiooni läbiviimiseks 6. septembri viimastel tundidel⁸⁸. Teiselt poolt, midagi Eesti piiri taga siiski toimus. 1. septembril andis Eesti sõjaväeatašee kolonelleitnant Kurt Mollin Riist edasi Läti sõjavägede staabi palve vahetada andmeid NSV Liidu vägede liikumisest piiri taga, kuna venelased olevat tugevdanud garnisone oma läänepiiril. «Kolltn. Mollinile vastati, et andmed vene läänepiiri garnisonide kõvendamise kohta anti ringhäälingute poolt juba päev tagasi, nii et teade ei ole uudis,» seisab Kurgveli allkirjastatud ettekandes.⁸⁹ See mõnevõrra nipsakas vastus annab tunnistust Eesti ja Läti sõjaväe vahel valitsenud suhetest, kuid tähelepanu tasub pöörata asjaolule, et Kurgvel räägib 31. augustil avalikes allikates teada antud uudistest garnisonide kõvendamisest, Maasing seevastu 30. augustil saabunud «kindlatest teadetest» Kingiseppa tulevatest vägede ja sõjavaruusega rongidest. Teiste sõnadega, 30. augustil sai II osakond teada sõjavägede liikumisest piiri taga, mida NSV Liit päev hiljem ka avalikult kinnitas.

---

86 Tõnu Parming. Vabariigi juhtkond riigikriisi vahendajana, lk 100.

87 Mustandmärkused kindral Laidoneri ametialase ja diplomaatilise tegevuse kohta. RA, ERA.2553.1.52, l. 53-54.

88 Михаил Мельтюхов. Прибалтийский плацдарм (1939-1940). Алгоритм. Москва, 2014. Lk 15.

89 Kurgvel 1.9.1939. RA, ERA.495.12.204, l. 16.

Tulles tagasi Maasingu 26. augusti kohta käiva väite juurde, siis tundub, et kui oleks olnud tema teha, siis oleks see kõlanud hoopis teistmoodi. Koguteose «Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas» teine köide, kus avaldati ka tema kõnealused mälestused, jõudis lugejateni 1955. aasta septembri alguses⁹⁰. Üheksa kuud enne seda ehk 8. detsembril 1954 pidas kolonel Villem Saarsen Stockholmis loengu pealkirja all «Kas oleme süüdi iseseisvuse kaotamises?».

Stockholms-Tidningen Eestlastele ajakirjanikul Voldemar Kuresel, kes vahendas kõneldut läbi kahe lehenumbri, oli tõenäoliselt keskne roll loengu rõhuasetuste kujunemisel. Eelmise loengu järel 1954. aasta septembris oli Kures märkinud oma päevaraamatusse, et Saarsen «ei puudutanud poole sõnagagi põlevat küsimust, kas meil oli teada umbkaudu Ribbentropi-Molotovi salapakt Baltikumi äraandmise kohta, ja kui ei olnud, miks meid ei informeeritud». Tookordsel esinemisel oli Saarsen piirdunud salaprotokollidega seoses mittemidagiütleva valvefraasiga «meie olime küllalt informeeritud». Kurese ülestähendusest jääb mulje, et pärast loengut ta sisuliselt pressis Saarsenilt välja lubaduse käsitleda seda küsimust uuel koosolekul. Saadud lubaduse tegi Kures ka avalikuks.⁹¹ 8. detsembri loengul Saarsen täitis oma lubaduse. Arvestades eelnenud asjaolusid, võib oletada, et tegemist oli põhjalikult läbikaalutud avaldusega.

Kol. Saarsen näib olevat arvamisel, et Saksa välisametis hoiti Saksa-Vene pakti saladust kõige rangemalt. Saksa-Vene pakt kirjutati Moskvas alla 23. aug. 1939. 26. aug. oli saanud meie sõjavägede staap teateid, et Moskvas Ribbentropi sealviibimisel on kõne all olnud ka Balti riigid. See olnud ka kõik see informatsioon, mis oli ulatunud meieni. Kõneleja tähendas – Saksa välisministeeriumi inimeste mälestustes seisab, et Ribbentrop oli Moskvast tagasi jõudes annud pitseeritud ümbriku, mis sisaldanud Moskvas tehtud salajase kokkuleppe, säilitamiseks teraskambris. Ta ei olevat selle ümbriku sisust ühtegi oma kaastöölist informeerinud. (Stockholms-Tidningen Eestlastele 10.12.1954)

Edasi kõneleja puudutas mitmesuguseid märguandmisi meile teiste riikide esindajate poolt, millest viimasel ajal avalikult on kõneldud. Nii on jutustatud jaapanlastest ja teistest. V. Saarsen tähendas, et tema informatsioonide kohaselt ei ole meile keegi sirgjooneliselt viibet teinud Saksa-Vene lepingu salaklauslite suhtes. (Stockholms-Tidningen Eestlastele 11.12.1954)⁹²

Kaks päeva hiljem, 10. detsembril esines Stockholmis ka Maasing. Kures vahendas lugejatele ka sellel loengul kõneldut.

Need [Inglise-Prantsuse-Nõukogude] läbirääkimised venisid ja siis sai teoks Molotov-Ribbentropi pakt. Sõjavägede staap sai kohe andmeid, et Moskvas on koostatud ka üks salajane protokoll, mis viib Balti

---

90 Kurese päevik 1.9.1955. Voldemar Kures. Seitsme lukuga suletud raamat IV. Ilmamaa. Tartu, 2008. Lk 318. Raamatu reklaam ilmus ajalehe Stockholms-Tidningen Eestlastele 3.9.1955 esimesel leheküljel.

91 Kurese päevik 22.9.1954. Samas, lk 47; Fakt (Voldemar Kures). Oli vastuhakk võimalik? – Stockholms-Tidningen Eestlastele 24.9.1954.

92 Fakt (Voldemar Kures). Kas oleme süüdi? – Stockholms-Tidningen Eestlastele 10.12.1954; Fakt (Voldemar Kures). «Me ei olnud süüdi». – Stockholms-Tidningen Eestlastele 11.12.1954.

riigid Vene mõjusfääri. 28. aug. oli meie staabis nõupidamine, kus otsustati võtta idapiir erilise intensiivse valve alla. 30. aug. saime kindlaid teateid Leningradist, et seal on välja kuulutatud osaline mobilisatsioon ja et uusi vägesid koondatakse meie piiridele. Kui teine maailmasõda oli puhkenud, toimus uus nõupidamine, kus kaaluti tõsiselt mobiliseerimise tarvidust ja võimalust.⁹³

Kui võrrelda kahe koloneli väiteid salaprotokolli kohta, siis näib nende eesmärk olevat erinev. Kui Saarsen püüdis õigustada teadmiste vähesust, kasutades muuhulgas melodramaatilisi kirjeldusi teraskambrisse asetatud pitseeritud ümbrikust, siis Maasing püüdis vastupidi, anda Sõjavägede Staabile samavõrra melodramaatilist kõiketeadja oreooli.

Samas oli aga Saarseni jutt võrreldes Maasingu räägituga üpris rikas üksikasjade poolest. Saarseni lause «Moskvas Ribbentropi sealviibimisel on kõne all olnud ka Balti riigid» tähendab, et mingit teavet salaprotokolli olemasolust, veel vähem selle sisust ei olnud. See lisab ka usutavust, et midagi tõepoolest juhtus just 26. augustil. Samas tuleb rõhutada, et täielikult Saarseni juttu Maasingu omale eelistada samuti ei saa, vähemalt mis salaprotokolli sisusse puutub. Nagu märgitud, Saarseni poolt oli tegemist mitu kuud ette valmistatud loenguga. Ei saa välistada, et tema pidas vajalikuks tegelikke teadmisi vähendada. Oli tal ju valida, kumba asja on lihtsam ära seletada, kas seda, miks II osakond salaprotokollist midagi ei teadnud, või siis seda, miks varase hoiatuse olemasolul ikkagi läks nii nagu läks.

Maasingu 26. augustil saadud teabe kohta käiva väite kinnituseks on näiteks Osmo Hyytiä ja Magnus Ilmjärv näinud Saksa Helsingi-saatkonna pressiatašee Hans Metzgeri mälestusi. Ilmjärve sõnul pole põhjust Maasingu väites kahelda.

Kinnitus sellele leidub Saksa Helsingi saatkonna ajakirjandusatašee Hans Metzgeri mälestustest. Metzger oli sageli välispoliitilistest küsimustest paremini informeeritud kui saadik Wipert von Blücher. Ajakirjandusatašees räägiti, et ta oli SS-ohvitser ja tal oli pidev kontakt Himmleri, Schellenbergi ja Ribbentropiga. Metzgeri järgi oli Maasing 26. augustil Laidonerile esitatud ettekandes teatanud, et Baltimaad olid Saksa ja Nõukogude Liidu mittekallaletungilepinguga antud Nõukogude Liidu huvifääri. Metzger esitas mälestustes küsimuse, kuidas sai Maasing kasutada Ribbentropi ja Molotovi terminit «huvifäär». Tema arvates pidi Maasingul olema agent, kes pääses ligi Kolmanda Riigi salajasele informatsioonile.⁹⁴

Metzger pühendas Maasingu jutu analüüsimisele peaaegu terve lehekülje. Alustas ta seda Maasingu 26. ja 28. augustil toimunud sündmuste kohta käivate lausete ümberjutustamisega.

Eesti Sõjavägede Staabi luureosakonna ülem kolonel R. Maasing oli küll juba 26.8.1939 dateeritud ettekandes ülemjuhataja kindral Johan Laidonerile justnimelt rõhutanud staapi teadvat, et Balti riigid on

---

93 Fakt (Voldemar Kures). «Mured algasid 1936». – Stockholms-Tidningen Eestlastele 12.12.1954.

94 Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk 543; Hyytiä. Viron kohtalontie, lk 113-114.

Saksamaa ja Nõukogude Liidu mittekallaletungilepingu sõlmimisega seoses antud Nõukogude huvide piirkonda. Sellel ettekandel ei olnud muid tagajärgi, kui et Laidoner käskis riigi idapoolsetes osades tugevdada valvet.⁹⁵

Ainukene lisateave käib siin selle kohta, et oli olemas Maasingu nimetatud kuupäeva ettekanne Laidonerile. Samas on lisandunud faktid kõik valed. Maasing ei olnud selleks ajaks juba seitse kuud II osakonna ülem⁹⁶. Ja isegi kui ta oleks olnud, siis ettekande oleks ta pidanud esitama Sõjavägede Staabi ülemale, mitte ülemjuhatajale. Samamoodi oleks ta pidanud toimima ka staabiülem I abina. 1938. aasta riigikaitse rahuaegse korralduse seaduse paragrahvi 103 järgi oli luuretegevus Sõjavägede Staabi ülema alluvuses. Paragrahvi 106 järgi pidid aga isegi need sõjaväelased, kes allusid otse ülemjuhatajale, esitama oma ettekanded Sõjavägede Staabi ülema võimupiiridesse kuuluvates küsimustes ikkagi viimase kaudu.⁹⁷

See iseenesest veel ei tõesta, et Metzger polnud kõnealust Maasingu ettekannet näinud, sest aastakümneid hiljem mälestusi kirjutades võisid sellised pisiasjad olla ununenud. Samas aga pole seal ka kinnitust sellele, et ta oli seda oma silmaga näinud. Kui kõik muu on Maasingu mälestuste ümberjutustus, siis on samavõrra tõenäoline, et Metzger lihtsalt sõnastas ka selles osas Maasingu teksti oma arusaamade kohaselt ringi. Kuidas teistmoodi siis ühes korralikus *Ordnungiga* asutuses peaksid asjad käima, kui mitte niimoodi, et alluv esitab ülemusele ettekande iga võimaliku, seda enam aga niivõrd tähtsa asja kohta.

Edasi arutles Metzger, et arvatavasti ei saanud Maasing oma ettekandes tugineda siiski kindlatele andmetele, sest selleks oli teadjate ring Moskvas ja Berliinis liiga väike. Allikaks oleks võinud olla mõni tehniline töötaja, näiteks sekretär või šifreerija, kuid sellise oletuse vastu räägib tema sõnul muuhulgas ka tõik, et teave jõudis Eestisse nii kiiresti. Nii pidi tegemist olema pigem Maasingu analüütilise järeldusega, et mittekallaletungilepingu sõlmimiseks pidid osapooled ka midagi peale maksma. Metzger siiski küsis, kas Maasing kasutas juhuslikult Molotovi ja Ribbentropi poolt allakirjutatud salaprotokollis kasutatud terminit «huvide piirkond», kuid nendib lõpetuseks, et vastust sellele küsimusele ei saada ilmselt kunagi.⁹⁸

Kõigepealt, Ilmjärve väidetule vastupidiselt, Metzgeri arvates kõnealune teave ei pärinenud üheltki allikalt, vaid oli tema arvates Maasingu analüütiline järeldus. Teiseks, Metzgeri arutlust termini «huvide piirkond» üle ei saa võtta kinnitusena, et ta oli 1939. aasta ettekannet näinud.

---

95 Hans Metzger. Kolmannen valtakunnan edustajana talvisodan Suomessa. Otava, 1984. Lk. 45-46. Tõlge soome keelest.

96 Maasing andis II osakonna juhtimise Saarsenile üle 25.1.1939. Sõjavägede Staabi ülema käskkiri 14.3.1939. RA, ERA.495.6.162, l. 31.

97 Seaduste kogu IV köide. Riigikaitse. Kohtuministerium. Tallinn, 1940. Lk 35-36.

98 Metzger. Kolmannen valtakunnan edustajana talvisodan Suomessa, samas.

Jällegi on samavõrra tõenäoline, et Metzger võttis ka selles osas Maasingu mälestuste sõnastust liiga tõsiselt ja lihtsalt eeldas, et viimane oli kirjutades toetunud 1939. aasta dokumendile.

Igal juhul võib väita, et koguteoses «Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas» ilmunud Maasingu lause 26. augusti kohta kujutab endas omalaadset kompromissi kahe koloneli juba avalikkuse ette paisatud erinevatest kinnitustest. Ühelt poolt tegi Maasing järeleandmise väite kategoorilisuse osas ja lisas kuupäeva, teiselt poolt andis aga kasutatud väljendit «esimesi andmeid» tõlgendada ka viisil, mis ei läinud otsesesse vastuollu tema poolt loengul räägituga. Paraku tekkis niimoodi veidi kummaline aegrida, millele ka Metzger tähelepanu juhtis. Põhjapanevale informatsioonile Ida-Euroopa jaotamise kohta järgnes pärast nädalavahetust vaid otsus tugevdada idapiiril valvet.

Sõjavägede Staabi 1939. aasta augusti viimase nädala argirutiin kinnitab, et Maasingu mälestustest tõenäoliselt tahtmatult vastu vaatav omamoodi muretu atmosfääri mulje ei ole päris alusetu. Uudis Saksamaa välisministri Joachim von Ribbentropi visiidist Moskvasse ja kavatsusest sõlmida Saksa-Nõukogude mittekallaletungileping tehti teatavaks 21. augusti viimastel tundidel. Sõjavägede Staabi II osakonna juhid olid sel hetkel puhkusel. «Kõrgete välisriikide sõjaväelaste vastuvõtmine meie pealinnas nõudis sõjavägede staabi 2. osakonnalt tublisti lisatööd. Püüdsime võimalust mööda kasutada ilusat suvevaheaega rahulikuks ja jõudu värskendavaks puhkuseks kõikidele osakonnas töötavatele ohvitseridele ja koosseisule,» kirjutas oma mälestustes II osakonna ülem kolonel Villem Saarsen⁹⁹. Lisatöö osas oli tal muidugi õigus.

Lisaks luurele ja vastuluurele sõjaväes täitis II osakond tänapäevases mõistes ka välissuhtluse ja protokollülesandeid. Osakonna keskaparaadi suurus oli rahuajal 9-10 ohvitseri, sellele lisandusid sõjaväeatašeed välismaal ja informatsiooniohvitserid diviisides. Ülejäänud töötajad olid sõjaväeametnikud ja allohvitserid. Näiteks raadioluurega tegelevas D jaoskonnas oli 1940. aasta juunis kokku 26 inimest. II osakond jagunes 1939. aastal neljaks jaoskonnaks.

A jaoskond (välissuhtlus),

B jaoskond (vastuluure),

C jaoskond (luure),

D jaoskond (raadioluure).¹⁰⁰

1939. aasta suvel oli lisaks rahuaegsele koosseisule lähetatud teistest väeosadest II osakonna juurde kaks ohvitseri, nii et kokku teenis seal 12 ohvitseri¹⁰¹. Ebatavaline väliskülaliste rohkus pani

---

99 Saarsen. See mis ma nägin, lk 189.

100 Juurvee. Eesti ja Läti sõjaväeluurete struktuur 1930-ndail, lk 38-39.

101 II osakonna korrallise puhkuse kava 1939. aastal. RA, ERA.495.11.39, l. 81.

aga osakonna ressursid proovile. Nii näiteks pidi C jaoskonna ülem major Aksel Kristian olema sideohvitseriks kindral Franz Halderi külaskäigu ajal Eestisse 26.-29. juunil¹⁰². On muidugi võimalik, et Kristian tegi ülesande käigus ka oma põhitööd, kuid tõenäoliselt ei ole selle taga midagi rohkemat kui asjaolu, et ta oli osakonna kohalviibivatest ohvitseridest Saarseni järel kõrgeima auastmega.

21. augustil olid puhkusel nii Saarsen ise, kui ka kolm jaoskonna ülemat neljast. Kohal oli vaid B jaoskonna ülem kapten Karl Tamm. Osakonna sekretär sõjaväeametnik Rudolf-Edmund Reimere oli naasnud samal päeval. Berliinist ja Moskvast tulnud uudise järel asuti puhkusi katkestama. D jaoskonna ülem kapten Andres Kalmus asus tööle kohe 22. augustil. A jaoskonna ülem kapten Aleksei Kurgvel saabus tagasi järgmisel päeval. 24. augustil naases teenistusse Saarsen ja Kristiani esimene tööpäev oli 26. augustil. II osakond ei olnud puhkuste osas mingi erand, näiteks ülemjuhataja kindral Johan Laidoner ja välisminister Karl Selter asusid oma ametikohustusi täitma vastavalt 24. ja 26. augustil.¹⁰³

Teatud hõõrumisi selline olukord tekitas. Näiteks Sõjavägede Staabi ülem kindralleitnant Nikolai Reek ei jätnud oma pahameelt väljendamata, vähemalt alluvate suhtes. Kolonel Elias Kasak kirjeldas oma mälestustes, kuidas ta esimese asjana pärast puhkuse katkestamist läks Sõjavägede Staapi. «Kindral Nikolai Reegilt sain noomida, et sellisel ajal läksin puhkusele. Tuli vaikselt see etteheide vastu võtta, olgugi et see oli pika teenistuse vältel esimene katse ja ka Sõjavägede Staabist oli rida vanemohvitseri puhkuselt tagasi kutsutud. Aga üks kindral tea paremini.»¹⁰⁴ 15. augustil kanti Reegile ette, et Mollin palub 1. septembrini puhkust, et muuhulgas sõita Lätist Eestisse riideid tellima. «Et asju on tarvis korraldada – sellest saan aru, aga puhkusest mitte. Luban ainult kümneks päevaks,» kirjutas Reek palvele.¹⁰⁵

Välisministeeriumi administratiiv-juriidilise osakonna direktori Elmar Kirodari päevikumärkme põhjal «[m]eil tuli Saksa-Poola sõda staabile üllatusena, välisministeeriumile mitte»¹⁰⁶. Seda hinnangut näib kinnitavat katse saata Kurgvel sellel sügisel Saksamaale õppima. Nii andis Reek 19. augustil käskkirja Kurgveli vabastamiseks II osakonna A jaoskonna ülema ametist alates 1. septembrist. Veel 31. augustil saadeti II osakonnast Varustusvalitsusele kiri, kus paluti anda talle Saksamaale kaasa välibinokkel. Tegelikult Kurgvel 1. septembril alanud sõja tõttu muidugi kuhugi ei sõitnud, uueks A jaoskonna ülemaks saama pidanud kaptenmajor Bruno-Aleksander

---

102 Märkusi suurtükiväekindral Halderi külaskäigu kohta. RA, ERA.495.12.263, l. 3-7.

103 Sõjavägede Staabi ülema käskkirjad 4.9., 7.9.1939. RA, ERA.495.6.162, l. 112-114; Ülemjuhataja käskkirjad 26.7. ja 24.8.1939. RA, ERA.495.6.19, l. 188, 225; Välisministri käskude raamat. RA, ERA.957.8.1485, l. 63p, 66p.

104 Elias Kasak. Mälestusi. Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2011. Lk 8.

105 Reegi resolutsioon 15.8.1939. RA, ERA.495.12.204, l. 19.

106 Kirodari päevik 3.9.1939. Mis saab edasi, lk 909.

Linneberg määrati aga pärast interneeritud Poola allveelaeva Orzel põgenemist Merejõudude staabiülemaks. Kurgvel jätkas A jaoskonna juhtimist ülema kohusetäitjana.¹⁰⁷

Presidendi kantselei direktori Elmar Tambeki meenutuste järgi oli Laidoner veel vahetult enne Saksa-Poola sõja algust veendunud, et sõda ei tule.

29/30. augustil olin Orul. [---] Enne õhtusööki jalutasime Presidendiga kahekesi pargis. Presidenti vaevas jälle sõjaküsimus.

Olin sõitnud tol korral vahelduseks rongiga Jõhvi, kuhu Orult tuli mulle auto vastu. Minuga koos sõitis Narva poole Naiskodukaitse esinaine pr. Jeets, kes oli just paar päeva enne seda saabunud Poolast. Minuga samas kupees sõites pr. Jeets rääkis oma muljetest ning tähelepanekutest, kuidas Poolas avalikult õhutati rahvast sõtta Saksamaa vastu ja kuidas saksa ajakirjandus oli kokku võtnud kogu oma jõu, et aidata poolakatele kaasa sõda alustada.

Ma rääkisin kõigest sellest Presidendile ja kasutades ka endisi andmeid tulin otsusele, et kõik lõhnab sõja järele, aga et ma ei ole siiski päris kindel, kuna ma seisan n.-ö. kõrval ja mul ei ole värskemaid saadikute andmeid.[---] Seepeale President tähendas, et ta ühineb minu arvamiselega, kuigi Laidoner olevat otse vastupidisel arvamisel: «Laidoner lahkus just enne teie tulekut. Just enne ärasõitu ta ütles, et temal on kindel veendumus, et sõda ei tule.»¹⁰⁸

Ajakirjanik Eduard Laaman märkis 26. augustil oma päevikusse: «Laidoner peatoimetajaile: Pinevus suur, siiski intuitsioon et sõda ei tule.»¹⁰⁹ Tähelepanuväärne on siin asjaolu, et Laidoner valis just selle päeva oma ennustajamine ajakirjanike ees proovile panemiseks. Võib arvata, et selle põhjustas mingi uus saabunud informatsioon, mis Laidoneri arvates muutis sellise ennustuse niivõrd tõenäoliseks, et ta pidas vajalikuks seda laiemalt levitada. Kui tegemist oleks olnud ainult pikka aega settinud analüütilise järeldusega, siis on raske uskuda, et ta oleks tollastes pingelistes oludes samamoodi käitunud.

Päev varem, 25. augustil oli Adolf Hitler tühistanud sõjaväele antud korralduse järgmisel varahommikul Poolale kallale tungida. Väeosad olid sel hetkel juba alustanud liikumist Poola piiri poole. Saksamaa välisministeeriumis ja *Abwehri*s arvasid paljud, et sellega on sõjaohu möödas. «Õhupall läks lõhki. Teist korda ei saa seda täis puhuda,» arvas välisministeeriumi riigisekretäri Ernst von Weizsäcker. «Nõnda juhtub siis, kui kapral üritab hakata sõjategevust juhtima!» naeris *Abwehri* ooberst Hans Oster.¹¹⁰ Võib ilmselt suure tõenäosusega oletada, et Hitleri tekitatud segadus oli 26. augustiks teada ka Laidoneril. Teadajate hulk Berliinis oli niivõrd suur ja sõja ärajäämisest tekkinud kergendustunne samavõrra võimas. Kuigi tagantjärele hinnates oli tegemist tühise

---

107 Ülemjuhataja käskkiri 19.8.1939. RA, ERA.495.6.19, l. 221; Sõjavägede Staabi ülema käskkiri 10.10.1939. RA, ERA.495.6.162, l. 130-130p; II osakonna kiri Varustusvalitsusele 31.8.1939. RA, ERA.495.11.39, l. 163.

108 Tambek. Tõus ja mõõn I, lk 278-279.

109 Laamani päevik 26.8.1939. Meie vastus, lk 1420.

110 Manfred Vasold. August 1939. Tänapäev, 2008. Lk 98-101.

episoodiga võrreldes Saksa-Nõukogude kokkulepetega, kaasaegsetele see vaevalt nii tundus. Pigem vastupidi, sõja võimalik ärajäämine varjutas kõik muud uudised.

Kui üritada kokku võtta, mida on teada Saarseni ja Maasingu poolt esile toodud episoodist, siis ei jää sõelale just palju. Vastupidiste tõendite puudumisel võib oletada, et kuupäev 26. august on õige. Saarsen tõi selle välja olukorras, kus ta tuli Välis-Eesti avalikkusele pakkuda midagi rohkemat kui ainult paljasõnalised kinnitused. Seepärast on tõenäoline, et ta toetus mingile tegelikult aset leidnud sündmusele, kusjuures saadud teabe allikas pidi olema vähemalt minimaalse tõsiseltvõetavusega. Metzgeri tõlgenduse, et tegemist oli analüütilise järeldusega, võib ilmselt välistada. Saarsen ja Maasing rääkisid ühemõtteliselt saabunud andmetest. Nende poolt esialgu välja pakutud tõlgendustes – vastavalt «Moskvas Ribbentropi sealviibimisel on kõne all olnud ka Balti riigid» ja «Moskvas on koostatud ka üks salajane protokoll, mis viib Balti riigid Vene mõjusfääri» – võib tuvastada, et Saarsen püüdis II osakonnale teadaolevat pigem vähendada ja Maasing päris kindlasti suurendada. Arvestades, kui vähese mõjuga saabunud teave oli, siis võib oletada, et tegelikult olid saadud andmed pigem lähedasemad Saarseni tõlgendusele. Seda kinnitab ka Maasingu lõplik sõnastus koguteoses «Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas», kus ta sisuliselt nõustus Saarseniga.

Kui vaadata ringi selle teabe võimalike allikate järele, kes toodud tingimustele vastaksid, siis neid leiab. Näiteks oli 26. augustil Tallinnas USA ajakirjanik John Gunther, kes vaid mõni päev varem oli lahkunud Moskvast. Kuigi tänapäeval sisuliselt unustatud, oli ta tollal rahvusvaheline suurkuju. 1947. aastal märkis New York Times, et Gunther kuulub koos endise USA presidendi Franklin D. Roosevelti ja esimesena Atlandi ületanud lenduri Charles Lindberghiga umbes poole tosina tõelise rahvusvahelise kuulsuse hulka. Aastatel 1936-1947 oli ta seitsmel aastal üheteistkümnest rahvusvahelises raamatumüügi edetabelis. Tema raamatuid tõlgiti kokku 90 keelde.¹¹¹ Töötanud pikalt korrespondendina Euroopas, avaldas Gunther 1936. aastal raamatu «Inside Europe», kus ta andis tavalugejale ülevaate Euroopa poliitilisest olukorrast ja analüüsis ka diktaatorite isikuid, mistõttu ei suhtunud temasse näiteks Saksamaal just ülearu hästi. Vastavalt sündmuste arengule ilmusid üha uued «Inside Europe» väljaanded. Eesti keeles anti raamat välja 1939. aastal pealkirja all «Nüüdse Euroopa juhid». Väidetavalt külastas Gunther kõiki Euroopa riike, välja arvatud Portugali. Näiteks 1940. aasta «Inside Europe» väljaandes oleval kaardil märkis ta Eesti iseloomustuseks «üks kõige meeldivamaid riike Euroopas»¹¹².

Augustis 1939 oli Gunther Euroopas tuuril, kust ta erinevatest riikidest tegi otselülitusi USA raadiojaamadele. Teade Saksa-Nõukogude mittekallaletungilepingu sõlmimisest tabas teda

---

111 Ken Cuthbertson. Inside. The Biography of John Gunther. Binus Books. Chicago, 1992. Lk xvii.

112 John Gunther. Inside Europe. Again Completely Revised. 1940 War Edition. Harper&Brothers, 1940.

Moskvas. Võib arvata, et NSV Liidust talle sideliini Ameerikasse ei antud, aga kuna põrutavad sündmused nõudsid tema kommentaari, siis asus ta otsima kohta, kust ühendus saada. 23. augustil saabus ta lennukiga Riiga¹¹³. Uus Eesti avaldas tema seiklustest esiküljel uudisnupu.

Raadiokõneks Tallinnast New Yorki

ei saanud Ameerika ajakirjanik Gunther Saksast telefoniliini.

Kuulus Ameerika ajakirjanik John Gunther tahtis ööl vastu reedet kell 1.15 pidada Tallinnast, ringhäälingu stuudiost veerandtunnilise kõne Balti riikidest Ameerika saatejaamadele. Ringhäälingus olid kõik ettevalmistused ülekaneks tehtud. 20 minutit enne kõne alguseks määratud aega teatati aga Berliinist, et Saksa telefoniliinide ülekoormatuse tõttu ei olewat võimalik anda Guntherile ühendust Atlandi aluste kaablitega.

John Gunther tahtis pidada oma raadiokõnet juba mõni päev tagasi Riias, kuid ka seal ei andnud Saksa postivalitsus ameeriklasele telefoniühendust New Yorgiga. Tallinnast tahtis Gunther pidada 2 kõnet – ühe reedel ja teise pühapäeval. Kuna Berliinist ei antud kindlat lubadust ühenduse saamiseks ka pühapäeval, sõitis John Gunther laupäeva hommikul lennukil Tallinnast Stockholm. ¹¹⁴

Kuna ööl vastu reedet ehk 25. augustit oli Gunther veel Riia-Tallinna rongis, mis jõudis kohale hommikul kell 9.10, siis võib arvata, et tegelikult üritas ta esimest korda Tallinnast Ameerikaga ühendust saada ööl vastu laupäeva. Eestist lahkus ta tõepoolest 26. augustil kell 13.55 väljunud Rootsi registreerimistunnusega SE-ADR lennukiga Stockholm. ¹¹⁵ Seal Gunther pidama ei jäänud, vaid ta jätkas teekonda läbi Kopenhaageni Londonisse, kust pühapäeval, 27. augustil õnnestus lõpuks saada ka ühendus Ameerikaga¹¹⁶.

Moskva diplomaatilistes ringkondades peetud vestlustes võis sellisele rahvusvahelisele kuulsusele nagu Gunther pudeneda rohkem kui lihtsurelikele. Suurepärase analüütikuna võis ta saadud vihjetest kokku panna tõsiseltvõetava kogumi. Tallinnas ringi liikudes võis ta seda kellelegi mainida ja nii jõudsid need teated II osakonda. Gunther küll lahkus Moskvast enne Ribbentropi saabumist, kuid see ei välista teda lõplikult, sest asjaolu, et Balti riigid saavad olema üheks läbirääkimiste teemaks, oli selge juba varem.

Võimaliku allikana tuleb kõne alla ka USA saadik Eestis ja Lätis John Wiley. Koos abikaasa Irena saabusid nad Tallinna samuti 25. augusti hommikul rongiga. Võib suure tõenäosusega arvata, et nad reisisidki koos Guntheriga, sest viimane oli kahtlemata USA saadiku hoolitsuse all. Nii oli ta juba Riiga saabumise päeval osalenud Wiley korraldatud lõunasöögil. Wiley'd ka lahkusid Eestist

---

113 Riia Spilve lennujaama kaudu 23.8.1939 sissesõitnud. LVA.3234.7.218, l. 605.

114 Uus Eesti 27.8.1939.

115 Raudteepolitsei nimekiri Valga piiripunkti kaudu 25.8.1939 sissesõitnud reisijate kohta. RA, ERA.1.1.8172, l. 1106-1106p; Rongide sõiduplaan. Kehtiv 15. maist kuni korralduseni. Raudteede Talitus. Tallinn, 1939. Lk 47; Tallinna piiripunktist 26.8.1939 väljasõitjate nimekiri. RA, ERA.1.1.8178, l. 978-979; ABA Swedish Airlines. Summer Timetable April 16th – Oct. 7th 1939.

116 John Gunther. The High Cost of Hitler. Hamish Hamilton. London, 1939. Lk 57.

samal päeval kui Gunther ja naasesid Läti.¹¹⁷ Peale Saksa ja Nõukogude asjaosaliste oli arvatavasti just USA diplomaatide käsutuses parim tollane informatsioon Saksa-Nõukogude läbirääkimiste kohta. Wiley'l olid Laidoneriga usalduslikud suhted¹¹⁸, mis ka seletaks, kuidas need andmed jõudsid Sõjavägede Staapi. Arvestada võib ka asjaoluga, et suure tõenäosusega polnud Wiley'l volitusi USA Moskva suursaatkonna hangitud andmeid laiali jagada. Siis oleks Gunther pakkunud talle kattevarju, sest Eestis tekkinud lekke korral oleks võimalikke kahlusaluseid olnud rohkem.

Wiley puhul jääb muidugi küsimus, kui palju ja kui kiiresti ta oli tegelikult Moskvast toimuvasse pühendatud. Tõenäoliselt ta ei saanud automaatselt sama informatsiooni, mida USA suursaatkond Moskvast saatis Washingtoni. See seletaks ka Saarseni väidet, et 26. augustil ei saanud II osakond salaprotokollist midagi teada. Kindel võib ilmselt olla aga selles, et kui Wiley oligi asjasse pühendatud, siis ei saanud ta Laidoneriga jagada, kustkohast see teave pärit oli. Parim mida ta teha võis, oli ilmselt suursaadik Laurence Steinhardti kombel kinnitada, et «ta ei kõnele mitte palja oletuse põhjal, kuna tal olevat positiivseid andmeid, et asi on nii» (Eesti saadiku August Rei ettekannet Moskvast vaata peatükk 1.2.).

Võimalikku allikat saab otsida ka *Abwehrist*. Saarsen kinnitas näiteks 22. septembril 1954 Stockholmis peetud loengul, et viimase juht admiral Wilhelm Canaris oli pärast Saksa-Nõukogude mittekallaletungilepingu allakirjutamist andnud teada oma soovist Eestit külastada. «Canarise sõidu keelas aga [kindralfeldmarssal Wilhelm] Keitel ära,» kinnitas Saarsen.¹¹⁹ 26. augustil 1939 olid suure tõenäosusega jõudnud Sõjavägede Staapi teated Hitleri käsust Poola-vastane pealetung ära jätta. Ei saa välistada, et samal ajal oli Berliinist tulnud ka teade Saksa-Nõukogude kokkuleppe kohta. Arvestades Canarise planeeritavat külaskäiku on aga võimalik, et see oli ettevaatusest edastatud ebamäärases vormis, lootusega hiljem isiklikult täpsemaid seletusi anda. See seletaks ka Saarseni kinnitust, et «tema informatsioonide kohaselt ei ole meile keegi sirgjooneliselt viibet teinud Saksa-Vene lepingu salaklauslite suhtes».

Nimetada tuleb ka Osmo Hyytiä oletust, et Maasing ise käis augusti lõpus Berliinis, kus ta «ühel või teisel viisil sai teada Eesti kuulumisest Nõukogude Liidu huvifääri». Hyytiä toetus aga ainult Eesti NSV KGB töötaja Leonid Barkovi 1974. aastal raamatule. Barkovi väite taga võib eelkõige näha ideoloogilist soovi tõestada, et «Eesti valitsev ladvik» olid Saksamaa teenistuses ja

---

117 Raudteepolitsei nimekiri Valga piiripunkti kaudu 25.8.1939 sissesõitnud reisijate kohta. RA, ERA.1.1.8172, l. 1106-1106p; Kłopotowski Riist 24.8.1939. Vt Marek Kornat. *Dyplomacja państw bałtyckich w obliczu układu Ribbentrop-Mołotow w świetle nowych dokumentów*. – *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. T. 35. Warszawa, 2000. Lk 204; Laatre piiripunktist 26.8.1939 üle piiri käijate nimekiri. RA, ERA.1.1.8171, nummerdamata.

118 Eric A. Johnson. *Oma silmaga – John ja Irena Wiley*. – *Postimees* AK 22.9.2007.

119 Fakt (Voldemar Kures). *Oli vastuhakk võimalik?* – *Stockholms-Tidningen Eestlastele* 24.9.1954.

käis iga natukese aja tagant Berliinist korraldusi saamas.¹²⁰ Võimalus, et Maasing saadeti augusti lõpus Berliini, ei ole iseenesest sugugi välistatud. Sellise reisi kohta pole paraku säilinud mitte mingisugust dokumentaalset jälge. Septembri lõpus aset leidnud Maasingu Saksamaa-reisist, kui Moskva ähvarduste ja nõudmiste järel oleks Berliini poole pöördumist olnud ilmselt suurusjärgu võrra rohkem põhjust varjata, jäi maha muljetavaldav dokumendirida (vaata peatükk III).

Seega võib olemasolevatele andmetele tuginedes väita, et Maasingu mälestustes kasutatud «esimesi andmeid» on iseenesest üsna täpne. See ütleb, et 26. augustil saabus teave, mida tagantjärele tõlgendati kui järgnenud sündmuste kohta käivat.

---

120 Hyytiä. Viron kohtalontie, lk113-114; Barkov ja tema järel ka Hyytiä toovad tõestuseks üsnagi mitmetimõistetava tsitaadi Laidoneri NKVD ülekuulamisprotokollist. Vt: Leonid Barkov. Abwehr Eestis. Eesti raamat. Tallinn, 1974. Lk 42. Magnus Ilmjärve andmetel on tsitaat pärit 8.10.1941 toimunud ülekuulamise protokollist. Vt President ja sõjavägede ülemjuhataja NKVD ees. Koostaja Magnus Ilmjärv. Ajaloo Instituut. Tallinn, 1993. Lk 136.

2.2. Välisministeerium 1939. aasta augusti viimasel nädalal

Sõltumatu teave Saksa-Nõukogude mittekallaletungilepingu salaprotokolli sisust jõudis ka välisministeeriumi. Georg Meri 1976. aastast pärinevate mälestuste järgi sai ta Saksamaa diplomaadilt Karl Schnurrelt sellekohase sõnumi 25. augustil 1939 (Meri Schnurrele esitatud palve kohta hoida teda Saksa-Nõukogude suhete arengutega kursis vaata peatükk 1.1.). Meri meenutusel oli ta 23. augustil Helsingis lõunatanud Soome majandustegelase ja poliitiku Antti Hackzelliga, kui väljast hakkas kostma sensatsioonilise uudisega erinumbreid pakkuvate ajalehepoiste hõikeid. Järgmisel päeval Tallinnas välisministeeriumisse jõudes kohtas ta heatujulist Selterit, kellele sõnul Moskvast allakirjutatud Saksa-Nõukogude leping tõestab, kui õige oli otsus sõlmida Eesti-Saksa mittekallaletungileping. 25. augustil tuli Meri jutule Tartu Panga direktor Helmuth Schulmann, kes oli just naasnud Königsbergist majandusnäituselt. Seal oli ta kohanud Schnurret, kes oli palunud Merile edasi öelda, et Saksa-Nõukogude lepingul on salajane lisa, mille järgi Eesti, Läti ja Soome kuuluvad NSV Liidu mõjusfääri. See lisa annab väidetavalt Moskvale täieliku vabaduse nimetatud riikide suhtes ja võtab Berliinilt igasuguse võimaluse neid kaitsta. Välisministeeriumi juhtkond seda hoiatust tõsiselt ei võtnud.¹²¹

Meri mälestustest seoses tema Soomes-käiguga on olemas ka põhjalikum variant. Selle salvestas Hindrek Meri 1983. aastal natuke aega enne oma isa surma.

Augustis 1939 komandeeris Selter mind paariks päevaks Soome. Nimelt oli päevakorras Sillamäe põlevkiviõlivabriku saatuse otsustamine. See kuulus Rootsi Wallenbergi kontsernile ja nad tahtsid sellest kiiresti lahti saada, kuna olid kindlad, et sügisel puhkeb sõda. Nad pakkusid vabrikut meie valitsusele. [...] Mina ei olnud selle ostu vastu, kuid Wallenberg tahtis selle eest 4 miljonit krooni. Kuna tal oli kiire, siis oleksime saanud sellest summast ka maha kaubelda. Selter leidis, et valitsusel ei ole selleks raha ja saatis mind Soome läbi rääkima Soome Panga ja Soome Tööstusettevõtete Ühingu. Arvestades lähenevat sõjaohtu võis Soome sellest ettevõttest kui energeetikaallikast huvitatud olla. Kohtusin hr. Hackzelliga, kes oli ettevõtjate ühingu esimees, pärasine Soome peaminister, ta suri Moskvast jätkusõja läbirääkimistel südamerabandusse. Et olukorraga tutvuda, kutsus ta mind restorani lõunastama. Lõunalauas läbirääkimiste käigus ütles ta, et sõda võib iga hetk alata, seepärast vaevalt Soomest ostjat saab. Söömingu ajal kostis tänavalt kisa ja liikumist, selgus peagi, et ajalehepoised olid tänavale tulnud viimaste uudistega: Moskvast kirjutati alla Ribbentropi-Molotovi leping. Kuna Hackzell oli ka kogenud diplomaat, kauaaegne Soome saadik Moskvast, siis arutasime pikalt kujunenud olukorda ning leidsime, et see on meie mõlema maale sünge. Samal päeval lendasin Tallinna tagasi ja leidsin ministeeriumis eest Selteri, tema abi Öpiku ja Kirovari kõige roosilisemas meeleolus, et nüüd, pärast lepingu allakirjutamist ei olevat meil enam midagi karta...¹²²

---

121 Meri. Hetki ennen Viron tuhoa, lk 46-49.

122 Hindrek-Peeter Meri. Tagasisaated veerevast vagunist. Ilmamaa. Tartu, 2008. Lk 418, 420-421.

23. augustil oli Meri tõesti Helsingis, kuid lahkus sealt aurulaeva Rügen pardal juba kell 14.00¹²³, lisaks ei saanud selle päeva ajalehed teatada Saksa-Nõukogude lepingu allakirjutamisest, mis toimus alles 24. augusti esimestel tundidel. Seetõttu võib arvata, et tegelikult lõunastas ta Hackzelliga 22. augustil. Meri mälupilt hõikuvatest ajalehepoistest on aga tõenäoliselt õige, sest tõeline pomm-uudis kavatsusest sõlmida mittekallaletungileping ja Saksamaa välisministri Joachim von Ribbentropi Moskva-minekust tehti teatavaks 21. augusti hilisõhtul¹²⁴. Tallinna jõudis Meri küll tagasi 23. augustil, kuid välisministeeriumi arvepidamise järgi kestis tema komandering järgmise päeva pärastlõunani¹²⁵. Seetõttu võib arvata, et välisministeeriumisse läks ta esimest korda pärast tagasijõudmist alles 24. augustil ja tema mõlemas mälestustekatkes kirjeldatud esimene mulje seal valitsenud atmosfäärist pärineb tõepoolest sellest päevast, s.o ajast, kui Saksa-Nõukogude mittekallaletungileping oli juba alla kirjutatud.

23. augustil Meri ilmselt polekski sellist «roosilist meeleolu» ministeeriumis eest leidnud. Nii Briti Tallinna konsul Wilfred Gallienne kui ka Poola saadik Wacław Przesmycki kirjutasid oma selle päeva ettekandes, et Selter hindas viimaseid sündmusi kui erakordselt tõsiseid, kuid lõplikku hinnangut sõlmitavale Saksa-Nõukogude leppele ja selle tagajärgedele ta anda ei tahtnud, kusjuures Poola diplomaadile ütles ta otse, et ootab uusi andmeid¹²⁶. Sama päeva hilisõhtul tuli Berliinist Toferi telegramm, mis andis teada, et Saksa-Nõukogude lepingu lõplik tekst on veel koostamata, kuid vaevalt puudutab see kolmandaid riike. «Nende sõbrad jäävat ka edaspidi nende sõpradeks,» lõppes teade. Telegrammiplangile on välisministeeriumi poliitilise osakonna direktor Nikolai Kaasik teinud märke, et andis teate veel samal päeval Selterile edasi. Leedu Berliini-saadiku Kazys Škirpa teatel pärinesid Toferi edastatud seisukohad Saksamaa välisministeeriumi poliitilise osakonna Skandinaavia ja Balti jaoskonna juhatajalt Werner von Grundherrilt.¹²⁷

27. augustil tegi Kirotar oma päevikusse pärast ligi kuuajalist pausi ja sündmusterohke nädala lõpuks – 27. august oli nimelt pühapäev – pikema sissekande pealkirjaga «Vene-Inglise-Prantsuse läbirääkimiste hale lõpp». «Ajäl kui Ingl[ise] ja Pr[antsuse] sõjaväelised delegatsioonid Moskvast täies mundris – nagu lehed kirjutasid – pidasid «tähtsaid» läbirääkimisi sõjalise liidu

---

123 Tallinna piiripunkti kaudu 23.8.1939 sissesõitnute nimekiri. RA, ERA.1.1.8172, l. 1101; Suvine 1939. a. sõiduplaan. Väljaandja Edu trükikoda. Tallinn, 1939. lk 98. Passidesse löödud Eesti ja Soome piiriületustemplid kinnitavad, et Georg ja Alice Meri reis algas 20.8.1939 ja lõppes 23.8.1939, vt RA, ERA.957.16.717, l. 47; RA, ERA.957.16.719, l. 50. Politsei Tallinna sadama jaoskonnas on aga 20.8.1939 midagi viltu läinud, sest Merisid seal ei ole, vt RA, ERA.1.1.8173, l. 944. Seevastu on nad 24.8.1939 väljasõitnute nimekirjas, vt RA, ERA.1.1.8173, l. 968-969. Võimalik, et niimoodi püüti varjata 20.8.1939 juhtunud eksitust.

124 Näiteks Läti Berliini-saadiku Edgars Krieviņš'i mälestuste järgi teatas raadio sellest varsti pärast kella 23.00, mis tähendab, et Eestis ja Soomes oli sel ajal juba 22. august kätte jõudnud. Vt Krieviņš. Viņās dienās, lk 209.

125 Välisministri käskude raamat. RA, ERA.957.8.1485, l. 70.

126 Gallienne Tallinnast 23.8.2919. TNA FO371/23607 N4036/971/59, 378-380; Przesmycki Tallinnast 23.8.1939. Sotsialistliku revolutsiooni käsiraamat, lk 58-59.

127 Toferi telegramm Berliinist 23.8.1939. RA, ERA.957.14.579, l. 7; Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk 534.

kohta, kuid edasi ikkagi ei saanud, panid venelased ja sakslased kõigile ootamatult läbirääkimistele sellise pommi, et see pööras kogu maailma paiguti 180° võrra: nad lihtsalt sõlmisid ise – nonagressiooni ja konsultatsiooni – lepingu!» alustas ta.

[---] Selles olustikus nähtavasti nõustus Hitler viimaks kokkuleppega Venemaaga, mis iseenesest on kummagile peavaenlasele muidugi parim võimalik asi üldse. Stalin leppis kokku Venemaa peavaenlasega, Hitler aga lõi Ingl[ise]-Prantsuse-Vene frondist välja Vene kolossi ühe pauguga!

Niiviisi järsku tekkinud Vene-Saksa kokkuleppe valguses nähtub, kui õigesti talitasime meie, korraldades vahepeal oma vahekorrad Saksaga, kellele sellepärast peaksime võima toetuda ka tulevikus. Isiklikult see peamiselt Öpik[u]-Selteri teene.

Selles olukorras on Saksa-Vene kokkulepe – kuna see event[uaalse] Saksa-Poola konflikti puhul tähendab Vene eemalejäämist – ka meile kasulik; kui ainult ei jää väike hädaohu võimalus meile Leedu puudutamise korral olgu Poola või Saksa poolt.

Tekkib veel küsimus, et kui Vene-Ingl[ise]-Prantsuse läbirääkimised ebaõnnestusid Balti riikide pärast (?), kas siis need riigid polnud salajaselt ka Vene-Saksa kokkuleppe hinnaks? Seda väidetaksegi mõnel pool, lisades juurde, et Saksa-Vene kokkuleppe hind oli suuremgi – Balti riigid plus Poola. Kuid ei taha seda uskuda. Kui oleks kaubeldud vaid hinna pärast, oleks Vene vistist Saksa kontsessioonid mänginud Ingl[ise]-Prants[use] ees välja. Kuid seda ta ei teinud, – läbirääkimistest Saksaga ei teadnud keegi. Teiseks, Saksa-Vene kokkulepe on kummagile poolele äärmiselt kasulik ilma ühegi «hinnatagi». Ja kolmandaks paistab, et Venele võiks Balti riike (Eestit, Lätit ja Soomet) olla vaja Saksa aktiivse vaenlasena (või siis Saksa püsiva ja usaldatava sõbrana), kuid mitte lihtsalt Saksaga omad vahekorrad korraldanud riigina, nagu paistab olevat sündinud äsjase nonagr[essiooni] ja konsultatsiooni lepinguga. Veel kord: paistab, et Vene iial ei tahtnudki valida kas täisliitu Inglise ja Prantsusega või kokkulepet Saksaga, vaid taotles – Ingl[ise]-Pr[antsuse] abil – algusest peale vaid kokkulepet Saksaga. Kui nii, siis oli kogu kõmu ka Balti riikide ümber vaid bluff, mis aga loomulikult ei kõrvalda Vene ohtu Balti riikidele üldse!

Sellepärast kokkuvõttes: maitskem suurenenud rahuvõimalusi, kuid olgem alati valmis ennast kaitsma viimase meheni! [---]¹²⁸

Euforia jõudis ministeeriumi seinte vahelt ja päevikulehtedelt ka välisministeeriumi mitteametliku häälekandja The Baltic Times veergudele. 31. augustil ilmunud lehe juhtkiri märkis, et: 1. Briti-Prantsuse-Nõukogude läbirääkimistel kerkinud oht, et neutraalsed riigid kistakse suurriikide konfliktidesse, on möödas. Suurriigid (nimeliselt on välja toodud Suurbritannia), kes näitasid üles täielikku mõistmist neutraalsete riikide seisukoha suhtes, on ära teeninud viimaste tänu; 2. Saksa-Nõukogude kokkuleppe tagajärjel on nendevahelise vaenutegevuse oht ja sellega ka oht Balti riikidele vähenenud; 3. Kuuldused, et Saksa-Nõukogude kokkulepe saavutati Balti riikide

---

128 Kirovari päevik 27.8.1939. Mis saab edasi, lk 905-907.

arvel, on nii avalikult kui ka ametlikult usaldusväärset ümber lükatud; 4. Eesti ei pea ajakohaseks ühineda Belgia kuninga poolt Oslo grupi (Belgia, Holland, Luksemburg, Norra, Rootsi, Soome, Taani) nimel suurriikidele tehtud üleskutsega loobuda sõjast; 5. neutraalsus kui põhimõte on aga tugevnenud, sest nii Suurbritannia ja Prantsusmaa kui ka Saksamaa on oma vahetutele naaberriikidele kinnitanud kavatsust viimaste neutraalsust austada¹²⁹. Viimase punktiga rõhutati, et Eesti ja Läti kui kaugemate naabrite puudumist Saksamaalt sellise kinnituse saanud riikide hulgast ei tule Eesti välisministeeriumi arvates kuidagi üle tõlgendada.

Tähelepanuväärsem oli aga sama lehe esikülje all paremas nurgas avaldatud väike uudisnupp, milles võib näha avalikku ninanipsu Soomele, kes oli järjekindlalt väitnud, et Soome ei ole Balti riik, tema positsioon erineb Eesti ja Läti omast ning pigem kuulutakse Skandinaaviasse. Eesti välisministeeriumil oli just hiljuti, Briti-Prantsuse-Nõukogude läbirääkimiste ajal, olnud järjekordselt põhjust sellega seoses oma iroonilist suhtumist välja näidata. «Keegi kõrgemalseisev isik kirjeldas pikki nägusid Helsingis, mida ei suudetud peita, kui ilmnes, et Balti riikide hulka kuulub ka Soome,» vahendas 12. juunil Tallinnast Läti saadik Vilis Šūmanis¹³⁰.

Ei mingeid erakorralisi meetmeid Eestis, Soomes, Lätis

Mõned väiksemad sammud on astunud Balti mere lääneosas

Soome, Eesti ja Läti ei ole pidanud vajalikuks ette võtta mitte mingisuguseid erakorralisi ettevaatusabinõusid seoses praeguste poliitiliste pingetega. Ringlevad teated reservistide kokkukutsumisest on täielikult alusetud.

Samas on aga tõsi, et ülalpool nimetatud maad on ainsad Balti riigid, mis on saanud võtta niisuguse rahuliku vaate olukorrale. Nii Balti mere lääneosas kui ka Skandinaavias on tagasihoidlikke ettevaatusabinõusid tarvitusele võetud, ja Leedus, mis piirneb nii Saksamaa kui ka Poolaga, on mõned reservistide liigid välja kutsutud.¹³¹

Sellises olukorras saabus Meri juurde Tartu pangandustegelane Helmuth von Schulmann. Kõige varem sai see juhtuda 29. augustil¹³². Seda episoodi on kajastatud ka Kaido Jaanson märkmetes, kellel oli sellest Meriga juttu kahel korral.

8. aprill 1980 [---] 25. või 26. augustil baltisakslane Schulzmann (?) – majandustegelane, Tartus – G[eorg]. M[eri]. juurde. Tulnud Königsbergist. Olnud seal koos Schnurrega. Too käskinud G.M.-le edasi öelda, et 23. lepingul (1939) lisaprotokoll. E[esti], L[äti] N[õukogude] L[iidu] huvitsooni. G.M. edastas

---

129 «Foreign Political Notes. European Whirlwind. The Position of the Neutral Baltic not Endangered». – The Baltic Times 31.8.1939. Lk 1.

130 Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk 500.

131 «No Extraordinary Measures in Estonia, Finland, Latvia. Minor Steps Taken In Western Baltic». – The Baltic Times 31.8.1939. Lk 1. Tõlge eesti keelde.

132 Raudteepolitsei nimekiri Valga piiripunkti kaudu 29.8.1939 sissesõitnud reisijate kohta. RA, ERA.1.1.8172, l. 1122-1122p.

selle Selterile ja Öpikule. Öpik ei uskunud. Esiti vastu. Arvas, et Eestile edasi see antud Poola mõjutamiseks, lootes, et teade läheb E[esti]-st edasi Poola ja Po[ola] muutuks järeleandlikumaks Saksa ees koridori jm. küsimustes. G.M. ei tundnud õietigi Po[ola] esindajat. Paar korda ainult kokku puutunud. [---]

21. oktoober 1980 [---] Schulmann oli see, kes 25. või 26. aug. tõi teate Schnurrelt. Schulmann ei öelnud, et Schnurret Königsbergis kohanud. G.M. isegi ei teadnud, et nad tuttavad. Tollal ei teatud, et Königsberg see keskus, kust side idaga. [---]¹³³

Arvamus, et sellised Saksamaalt tulevad teated on mõeldud Varssavi mõjutamiseks, oli väga levinud Poola välisministeeriumis¹³⁴. Sellega seoses on huvitav Öpiku tegevusele omistatud fraas «Esiti vastu.», millest peaks järelduma, et vähemalt mingis seoses ta muutis oma arvamust. Teiste sõnadega, välisministeeriumi juhtkonnas toimus vaidlus, millel oli ka dokumentaalne tagajärg. Nii on 31. augustiga dateeritud Meri ettekanne välisministrile, samal päeval on Öpik lisanud sellele resolutsiooni «Ärakiri Sv. Ülemjuhatajale», mille ta ise on täpsustamata ajal ka maha kriipsutatud.

Väliskaubanduse osakonna direktori
ettekanne
härra Välisministrile.

H. von Schulmann, kes üleile saabus Saksamaalt, jutustas mulle muuseas järgmist:

Ta puutus Königsbergi ida-messil kokku Ribbentropi büroo ida osakonna juhataja dr. Kleistiga, kellega tal olnud kõnelus jooksvates poliitilistes küsimustes. Dr. Kleist tähendanud temale, et ühenduses mittekallaletungi pakti läbirääkimistega Saksa ja Nõukogude Liidu vahel oli lepitud kokku ka teatava koostöö üle Poola küsimuses. Venemaa olla nõustunud eeldusel, et Saksa desinteresseerub Ukraina küsimusest, sellega, et Saksa seab Poolaga jalule oma sõjaseelse piiri. Venemaa omalt poolt nõudis endale Poolas asuvad Ukraina ja Valge-Vene osad, millega Saksamaa on pidanud nõustuma.

Tallinn, 31.8.39. Georg Meri (allkiri)¹³⁵

Võrreldes Meri mälestustekatketega on ettekandes kaks erinevust. Esiteks, Schulmanni vestluskaaslaseks on märgitud Peter Kleist. Viimasega sai Meri oma sõnul sarnaselt Schnurrega hästi läbi, kusjuures nende tutvus algas just seoses Königsbergi messiga¹³⁶. Kuna Meri teadis, et Schulmann oli tulnud Königsbergist, siis saab Jaansonil märkmetes olevat lauset «Schulmann ei öelnud, et Schnurret Königsbergis kohanud» tõlgendada nii, et Schulmann ei öelnudki, kellelt ta

---

133 Jaansonil märkmed vestlusest Meriga 8.4. ja 21.10.1980. RA, EAA.5377.1.56, l. 5 ja nummerdamata. Allajoonimised Jaansonilt, nurksulgudes olev autorilt.

134 Корнат М. Польша между Германией и Советским Союзом (1938-1939). Политические концепции министра Ю. Бека и международная обстановка. – Международный кризис 1939 года в трактовках российских и польских историков. Аспект Пресс, 2009. Lk 385-386.

135 Molotovi-Ribbentropi paktist baasidolepinguni, lk 97; Öpiku resolutsioone vt RA, ERA.957.17.6, l. 39.

136 Jaansonil märkmed vestlusest Meriga 21.11.1980. RA, EAA.5377.1.56, nummerdamata.

sõnumi toob, piirdudes näiteks fraasiga «teie sõber palus edasi öelda». Selline ettevaatus oleks olnud enam kui mõistetav, sest sõnumi saatja sooritas sellega vähemalt ametialase kuriteo. Kuna Meri Schnurret Königsbergiga ei seostanud, siis võis ta oletada, et tegemist oli just Kleistiga. Hiljem Saksamaal asjaosalistega kohtudes selgus aga tõde, mis on jäädvustatud tema mälestustes¹³⁷.

Teiseks, Balti riikidest ei ole Meri ettekandes sõnagi. Samasuguse versiooni esitas Selter ka valitsuse 7. oktoobril toimunud istungil. «Selter tähendab, et meie informatsioon on olnud äärmiselt piiratud. Näit. juba enne sõja algust on Šulmann rääkinud, et Vene saab Valgevene ja Galiitsia. Et aga Berliini saatkond midagi pole teatanud, arvanud Selter seda juttu tühiseks. Pärast selgus, et Š. oli õigus,» tähendas riigikontrolör Karl Soonpää oma päevikusse¹³⁸. Samas juba viidatud 1955. või 1956. aastal kirjutatud artikli mustandis (vaata peatükk 1.1.) oli Selter siiski Meri mälestustega ühel nõul. «Mis aga meie diplomaatidesse puutub, kes heameelega näinuks kogu välisala tegevuse koondamist nende kätte, siis olgu märgitud, et Hitleri-Stalini vahelisest salajasest sobingust balti riikide üle ei saanud ma mitte andmeid meie saadikutelt, vaid ühelt end. eesti parunilt [---].»¹³⁹

Kuna välisministeeriumi juhtkonnas toimus Schulmanni toodud teabe kasutamise üle vaidlus – tõenäoliselt Meri ja Öpiku vahel, Meri mälestustest ei selgu, mida arvas asjast Selter –, siis on võimalik, et see lõppes kompromissiga. Ülemjuhatajale otsustati saata vaid osa, kusjuures vähem vastuoluline osa saadud teabest ja Meri vormistas oma ettekande vastavalt. Seetõttu ei saa nõustuda Magnus Ilmjärve järeldusega, et 31. augusti ettekannet tuleks eelistada Meri mälestustele¹⁴⁰.

---

137 Meri oli Saksamaal 1940. aasta alguses. Georg Meri diplomaatiline pass. RA, ERA.957.16.717, l. 50-51.

138 Soonpää päevik 7.10.1939. Faatum, lk 180.

139 Selteri artikli mustand, dateerimata, pärast 16.9.1955. RA, ERA.4940.1.19, l. 59. Mustandi masinakirjas teksti on käsitsi parandatud, näiteks «end. eesti parunilt» on asendatud «eraisikult».

140 Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk 532.

III peatükk

NSV Liidu ja Eesti vastastikused sammud 1939. aasta augustis ja septembris

NSV Liidu peasõjanõukogu otsustas 15. juulil 1939 luua Leningradi sõjaväeringkonnas Novgorodi väegrupi «Pihkva suuna vägede paremaks juhtimiseks». Sisuliselt oli tegemist eelmisel aastal läbi viidud NSV Liidu läänepiiri äärsete sõjaväeringkondade reformi jätkuga. 24. juunil 1938 otsustas peasõjanõukogu paluda Kaitsekomiteel luua kaks uut sõjaväeringkonda – Orjoli ja Kalinini. Neist viimane moodustati Kalinini ja Jaroslavli oblasti territooriumil asunud vägede baasil, mis tähendas muuhulgas, et uue sõjaväeringkonna territoorium ulatub Velikije Luki kandis Lätini. Samuti nimetati Valgevene sõjaväeringkond ümber erisõjaväeringkonnaks ja selles moodustati kaks väegruppi. Märkimist väärib veel, et samal koosolekul otsustati kõikides piiriäärsetes sõjaväeringkondades juhtivkoosseisus teenivad sõjaväelased, kelle rahvuskaaslastel oli piiri taga oma riigid (teiste seas ka eestlased, soomlased, lätlased, leedulased ja poolakad), saata reservi. Järgmisel istungil, 14. juulil 1938 otsustas peasõjanõukogu nimetada Kiievi sõjaväeringkond ümber erisõjaväeringkonnaks ja luua seal kolm väegruppi.¹⁴¹

Tänu Eesti idapiiril asuvatele suurtele järvedele on Eestit ründavad väed paratamatult jagatud kaheks ja nende juhtimine ühest keskusest sisuliselt võimatu. Võimalik, et 1938. aastal peeti silmas, et sõja korral antakse Pihkva suunal asuvad Leningradi sõjaväeringkonna väed loodava Kalinini sõjaväeringkonna alluvusse kuna Lõuna-Eesti ja Läti moodustavad sõjalises mõttes ühise ruumi. 1939. aasta septembris toimiti vastupidi, Kalinini sõjaväeringkonnas moodustatud 7. armee anti Leningradi sõjaväeringkonna alluvusse. Igal juhul võib Novgorodi väegrupi moodustamisest välja lugeda, et 1939. aasta juulis määrati Eestiga tegelemine Leningradi sõjaväeringkonnale. Kaitse rahvakomissariaat andis käsu Novgorodi väegrupi moodustamiseks 13. augustil¹⁴².

Koguteoses «Sõja ja rahu vahel» on Läänemere idakalda riikide vastu otsese sõjategevuse kavandamise algus NSV Liidus paigutatud 1939. aasta juuni lõppu¹⁴³. Tõenäoliselt toetub see marssal Kirill Meretskovi memuaaridele. Tollal 2. järgu armeekomandöri auastmes olnud Meretkov juhtis alates 1939. aasta jaanuarist Leningradi sõjaväeringkonda. Mälestusteraamatus ilmunu järgi kutsus NSV Liidu juht Jossif Stalin ta juuni lõpus Kremlisse oma kabinetti ja tutvustanud põhjalikult üldist poliitilist olukorda, käskis kahe-kolme nädala jooksul valmistada ette plaan «vastulöögi andmiseks Soome relvajõudude võimalikule sõjalisele provokatsioonile» ning

---

141 Главный военный совет РККА. Документы и материалы. СССРПЭН. Москва, 2004. Lk 107-109, 111-112, 261-265.

142 Samas, lk 265.

143 Tõnu Tannberg. Nõukogude Liidu ettevalmistused sõjaks. – Sõja ja rahu vahel I, lk 322-323.

samal ajal kiirendada vägede ettevalmistust, tehes seda lahinguoludele lähedastes tingimustes. Meretskovi kirjeldusel ootas teda Stalini kabinetti sisenedes ees Kominterni täitevkomitee sekretär Otto Wille Kuusinen, kes kohe lahkus.¹⁴⁴

Stalini kabineti küllastajate nimekirja järgi ei käinud ei Meretkov ega ka Kuusinen 1939. aasta suvel NSV Liidu juhi juures. Esimest korda 1939. aasta jooksul kutsuti Meretkov sinna alles 7. septembril ja Kuusinen 10. novembril, mõlemad korraga olid aga Stalini kabinetis 15. ja 27. novembril. 15. novembri kohtumine vastab Meretskovi mälestustes toodud kirjeldusele, küllastajate nimekirja järgi viibis Kuusinen Stalini kabinetis ajavahemikus 13.15-15.45 ja Meretkov 15.45-17.30.¹⁴⁵ Võib arvata, et Meretkov meenutused käivadki novembri kohta, kui valmistati ette Soomele kallale tungimist. Tahtes rõhutada Stalini ettenägelikust, paigutati need mälestusteraamatus aga juuni lõppu.

NSV Liidu läänepiiril asunud sõjaväeringkondade – Leningradi, Kalinini, Valgevene ja Kiievi – staabiülemad said 4. augustil kindralstaabist üksikasjalise käsu, mille kohaselt pidid sõjaväeringkondade kõrgemad ohvitserid 15. augustist kuni 1. septembrini looduses üle vaatama raudteejaamad, maanteed, lennuväljad, sillad, majutusvõimalused, veevarud, sidevahendid, mobilisatsioonilaod, leivatehased, samuti koostama kogutud andmete põhjal plaanid vägede vastuvõtmiseks, laialipaigutamiseks, majutamiseks, varustamiseks, evakueerimiseks jne. Eraldi hoiatati, et ülesande täitmisega peab tegelema vaid juhtivkoosseis ja ainult erandjuhtudel võib konsultantidena kaasata vajaliku hulga spetsialiste. Tulemustest tuli ette kanda 20. septembriks.¹⁴⁶

Päev varem, 3. augustil pani Saksamaa suursaadik Moskvast Friedrich Werner von der Schulenburg kohtumisel NSV Liidu valitsusjuhi ja välisasjade rahvakomissari Vjatšeslav Molotoviga tähele, et viimane oli loobunud «oma alatisest reserveeritud olekust ja osutus ebatavaliselt avameelseks»¹⁴⁷. Veel päev varem, 2. augustil olid Stalini kabinetis Molotov, kaitse rahvakomissar marssal Kliment Vorošilov, siseasjade rahvakomissar Lavrenti Beria, väliskaubanduse rahvakomissar Anastass Mikojan, sõjalaevastiku rahvakomissar 2. järgu laevastikuflagman Nikolai Kuznetsov, kindralstaabi ülem 1. järgu armeekomandör Boris Šapošnikov ja kindralstaabi ülema asetäitja korpusekomandör Ivan Smorodinov.¹⁴⁸ Mõnevõrra

---

144 Кирилл Меретков. На службе народу. Страницы воспоминаний. Москва. Политиздат, 1968. Lk 177-179. Vaadatud: <http://militera.lib.ru/memo/russian/meretkov/index.html> (13.5.2012)

145 На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924-1953 гг.). Новый хронограф. Москва, 2008. Lk 272-273, 279-280, 282, 646, 661-662. Meretkov oli 15. ja 27. novembril 1939 kirja pandud kui «Meretkov».

146 Мельтюхов. Прибалтийский плацдарм, lk 13-14.

147 Schulenburg Moskvast 3.8.1939. Nazi-Soviet Relations, lk 39. Vt ka: Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni, lk 78-79. Schulenburgi telegramm on seal osaliselt avaldatud, kuid on ekslikult dateeritud 4.8.1939.

148 На приеме у Сталина, lk 268.

ootamatu on sellisel, tõenäoliselt tulevast sõda käsitleval koosolekul näha väliskaubandusministrit, kuid arvestades Mikojani tulevast rolli läbirääkimistel Eestiga pole selles midagi üllatavat.

Augusti keskel tegi Stalin suhetes Eestiga avangu. 23. augustil rääkis välisminister Karl Selter Poola saadikule Wacław Przesmyckile ja Briti konsulile Wilfred Galliennele, et ülemjuhataja kindral Johan Laidoner oli saanud kutse tulla Moskvasse õhulaevastiku päevale, kuid oli selle tagasi lükanud¹⁴⁹. 1953. aastal jutustas Selter ajakirjanik Voldemar Kuresele, et 1939. aasta septembri lõpus Moskvas baasidelepingu üle peetavate läbirääkimiste ajal oli Stalin Laidoneri keeldumise uuesti üles võtnud. «Ta oli eelkõige pahane Laidonerile, et miks too Moskva kutse peale ei olnud N. Liitu külla sõitnud. Ta on meie vaenlane, tähendas Stalin, saatis omal ajal inglise spioone meile kaela ja tahtis Leningradi vallutada. Palusime ta Leningradi õhumanöövriks, kuid ei tulnud,» oli rääkinud Selter. 1959. aastal Selteri mälestusi ajalehes Eesti Päevaleht avaldades lisas Kures sinna kommentaari: «Kutse tuli telegraafiteel ja ülemjuhataja kindral Laidoner paluti järgmisel päeval Leningradi sõita. Laidoner läks kohe president K. Pätsi juurde, kuhu paluti ka K. Eenpalu ja K. Selter, viimane oli tookord välisminister. Seal tuldi otsusele, et ülemjuhataja ei saa seda kutset aktsepteerida, sest rahva hulgas tekitaks tema kiire N. Liitu sõit soovimata rahutust.»¹⁵⁰

Õhulaevastiku päeva tähistati Moskvas lähedal Tušino lennuväljal 18. augustil suure lennuparaadiga¹⁵¹. Väide, et Laidoner kutsuti Leningradi, on tõenäoliselt seotud Kurese või Selteri eksitusega. Kures märkis Eesti Päevalehe artiklis, et toetub Selteri jutustuse vahendamisel oma päevikusse 5.3.1953 tehtud ülestähendustele, mis paraku pole tema päeviku raamatuvarianti jõudnud. Nii jääb ka arusaamatuks, kas lisatud kommentaar põhines Selteri 1953. aasta jutustusel, olid Kuresel sellega seoses omad mälestused 1939. aastast, kui ta töötas Propaganda Talituses, või tegi ta 1959. aastal artiklit ette valmistades uurimistööd¹⁵². Kui aga eeldada, et väide telegraafi teel tulnud kutsest järgmisel päeval teele asuda on tõene, siis pidi kutse kõige tõenäolisemalt saabuma 15. augustil. Rongiga sõideti Tallinnast Moskvasse läbi Leningradi kaks päeva, nii et 14. augustil saabunud kutse korral poleks vaja olnud järgmisel päeval teele asuda, et 18. augustiks kohale jõuda. Arvestades aga võimalust lennukiga läbi Riia Moskvasse sõita, siis tuleb kutse kohalejõudmise päevana kõne alla ka 16. august.

Samal ajal toimus NSV Liidu ja Saksamaa suhetes läbimurre. 14. augusti hilisõhtul oli Saksamaa välisminister Joachim von Ribbentrop saatnud Schulenburgile telegrammi, milles palus NSV Liidu juhtkonnale edasi öelda, et kahe riigi huvide vahel ei ole tegelikke vastuolusid, ja

---

149 Przesmycki Tallinnast 23.8.1939. Sotsialistliku revolutsiooni käsiraamat, lk 58-59; Gallienne Tallinnast 23.8.1939. TNA FO371/23607 N4036/971/59, 378-380.

150 Fakt (Voldemar Kures). Kui K. Selter käis Moskvas. – Eesti Päevaleht 12.5.1959.

151 Правда 19.8.1939.

152 Kures. Seitsme lukuga suletud raamat III, lk 51.

avaldas valmisolekut Moskvasse reisida. Schulenburg andis selle teate Molotovile samal päeval edasi.¹⁵³ Sellega oli Berliin asetanud ennast Moskva suhtes paluja positsiooni. Tallinna seisukohalt vaadates oli tegemist sarnase kombinatsiooniga nagu tegelikult teostus septembri lõpus – Eesti kõrge riigitegelane oli vahetult enne Saksa-Nõukogude läbirääkimisi kutsutud Moskvasse, kus tal kahe suurriigi suhete dünaamikat arvestades polnud märkimisväärset lootust toetuda Berliini abile. Laidoner kutset vastu ei võtnud ja sellel polnud ka mingeid tagajärgi, kui mitte arvestada Stalini pahuraid kommentaare Selterile.

Järgmisel päeval pärast Saksa-Poola sõja algust, 2. septembril tegi Eesti omapoolse avangu NSV Liidu suunal. Selter kutsus NSV Liidu saadiku Kuzma Nikitini välisministeeriumi ja tegi ettepaneku alustada kaubandusläbirääkimisi kahe riigi vahel. Nikitin teatas Moskvasse, et Selteri sõnul soovib Eesti valitsus pöörata oma kaubanduse NSV Liidu poole, sest tõenäoliselt Läänemeri suletakse. 3. septembril saadetud telegrammis käskis Molotov Nikitinil öelda Selterile edasi, et NSV Liit on valmis kahe riigi vahelist kaubandust märkimisväärselt suurendama. Valik, kas pidada läbirääkimisi Tallinnas või Moskvas, jäi Eesti teha.¹⁵⁴ Sama päeva pärastlõunal olid Suurbritannia ja Prantsusmaa kuulutanud Saksamaale sõja, millega NSV Liit sai endale suurepärase väljapressimispositsiooni kahe rinde sõda kartva Saksamaa suhtes. 4. septembril märkis ajakirjanik Eduard Laaman oma päevikusse: «Õhtul [peaminister Kaarel] Eenpalu: Kui kartust poleks et Vene võib liigutama hakata, siis poleks vigagi. Ainult ekspordiga seisukord veel selgusetu.»¹⁵⁵ Päeval oli aset leidnud kolm tundi kestnud valitsuse istung, kus ühtegi ametlikku otsust protokoll ei märgitud. 5. septembril kehtestas peaminister Kaarel Eenpalu uue ajakirjandusele sise- ja välispoliitilise edastamise süsteemi. Ajalehed võisid nüüd sõja ja välispoliitika kohta edastada vaid riikliku infoagentuuri ETA vahendatud teateid.¹⁵⁶ Võib arvata, et Eenpalu jagas Laamaniga valitsuse istungil arutatu mõjul tekkinud muljeid. Kas valitsuse istungi korraldamise ajendiks oli sõja algus Lääne-Euroopas, on raske öelda. Küll aga võib Eenpalu märkusest välja lugeda, et augusti lõpu eufooria oli asendunud mõnevõrra murelikuma olukorrahinnanguga.

6. septembri viimasel tunnil said NSV Liidu nelja läänepiiri äärse sõjaväeringkonna ja lisaks veel Orjoli, Harkovi ja Moskva sõjaväeringkonna sõjanõukogud käsu alustada järgmisel päeval suurt õppekogunemist. Tegemist oli varjatud mobilisatsiooniga, avalikult reservväelaste

---

153 Ribbentrop Berliinist 14.8.1939 ja Schulenburg Moskvast 15.8.1939. Nazi-Soviet Relations, lk 50-53. Vt ka: Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni, lk 80-82. Mõlemad telegrammid on seal avaldatud, kuid jääb ekslik mulje nagu oleks Schulenburgi ja Molotovi kohtumine aset leidnud 16.8.1939.

154 Nikitin Tallinnast 2.9.1939, Molotov Nikitinile 3.9.1939. Полпреды сообщают... Международные отношения. Москва, 1990. Lk 22.

155 Laamani päevik 4.9.1939. Meie vastus, lk 1422.

156 Valitsuse istungi protokoll 4.9.1939. RA, ERA.957.8.1522, l. 156; Ant. Eesti 1939-1941, lk 41.

kokkukutsumisest teada ei antud, mehed kutsuti teenistusse isiklike kutsetega, samuti ei kaasatud mobilisatsiooni läbiviimisesse tsiviilametkondi¹⁵⁷.

Kolonel Villem Saarsen kinnitas oma 1953. aastal ilmunud mälestustes, et teade NSV Liidu mobilisatsioonist jõudis ka Sõjavägede Staapi.

Sõjavägede Staabis saime ühel pärastlõunal Moskvast teate punaarmee osalise mobilisatsiooni ja selle koondamise kohta Poola piiridele. Staabis oli tavaline tööaeg lõppenud, Ülemjuhataja [Laidoner] oli sõitnud Viimsi ja staabiülem [Reek] oma kodusse Meriväljale. Staabiülemaga koos viisime telegrammi ajaviitmata Viimsi. Peremehe leidsime põllult tööliste juurest.¹⁵⁸

Veidi hiljem, 22. septembril 1954 Stockholmis peetud loengul selgitas ta üksikasjalikumalt, kuidas Eesti sõjaväeatašee Moskvast kolonelleitnant Arnold Sinka sellest teada andis.

1939. septembri keskpaiku sai sõjavägede staap meie sõjaväeliselt esindajalt Moskvast kol. Sinkalt telegrammi, mille tekst oli väliselt süütu. Selles Sinka ütles, et ta vajab löögisumbutajat oma autole. Kokkuleppe põhjal me teadsime, mida see telegramm tähendab, selle sisu oli deshifreeritud: Vene mobiliseerib ja koondab oma jõude läänepiirile.¹⁵⁹

Saarsen ei täpsustanud, millal Sinka selle telegrammi saatis. 7. septembril jõudis Tallinna teade, et Riias valitseb «äärmine pinevus» ja bensiini müük lõpetati, seda isegi diplomaatidele. Saarsen oli sellekohase märkuse teinud Mollini eelmisel päeval saadetud ettekandele, kus viimane kinnitas, et «[ü]ldiselt meeleolus ärevust märgata ei ole».¹⁶⁰ Kui siin ei ole tegemist just erakordse kokkusattumusega, siis võib arvata, et Riiga oli teade NSV Liidu mobilisatsioonist juba jõudnud, Saarseni märkuse kirjutamise ajaks aga Tallinna veel mitte. Kui Saarsen oleks juba teadnud NSV Liidu mobilisatsioonist, siis oleksid ärevad meeleolud lõunanaabrite juures langenud üldise fooni tasemele, mida vaevalt oleks vaja olnud Mollini ettekandele märkida. See langeb kokku Saarseni enda väitega, et Sinka teade saabus pärast tööpäeva lõppu.

Moskvast toimus 7. septembril Stalini kabinetis kaks koosolekut sõjaväelaste osavõtul. Kell 14.55-16.20 leidis aset suurem kogunemine, kus teiste seas olid ka Meretskov ja Kalinini sõjaväeringkonna ülem korpusekomandör Ivan Boldin. Kell 18.30-20.15 toimus kitsamas ringis nõupidamine, kus osalesid Molotov, Mikojan, Kuznetsov, Leningradi parteijuht Andrei Ždanov ja veidi hiljem nendega liitunud Meretskov.¹⁶¹

Võib oletada, et esimene koosolek oli pühendatud tulevasele Poola kampaaniale. Järgmisel päeval, 8. septembril said Valgevene ja Kiievi erisõjaväeringkonnad käsu alustada esialgset vägede

---

157 Мельтюхов. Прибалтийский плацдарм, lk 15-16.

158 Saarsen. Saatuslik aasta, lk 172.

159 Fakt (Voldemar Kures). Oli vastuhakk võimalik? – Stockholms-Tidningen Eestlastele 24.9.1954.

160 Mollin Riias 6.9.1939, Saarseni ääremärkus 7.9.1939. RA, ERA.495.11.42, l. 64.

161 На приеме у Сталина, lk 272-273.

ümberpaigutamist, seda raudteede rahuaegse toimimise tingimustes. 11. septembril said kuus seitsmest sõjaväeringkonnast, milles oli alustatud varjatud mobilisatsiooni, käsu alustada õppuste sildi all vägede koondamist Poola piiri äärde. Erandiks oli Leningradi sõjaväeringkond, mis sai samal päeval käsu tugevdada vägesid Murmanski ja Arhangelski piirkonnas, et tõrjuda vastase dessante. 12. septembril otsustas aga Kaitsekomitee, et järgmisest päevast kuni 24. septembrini toimub NSV Liidu Euroopa osa raudteedel vedu sõjaväeliste graafikute järgi. See aga ei õnnestunud, veod sõjalise graafiku järgi kukkusid läbi.¹⁶² Teine koosolek oli osalejaid arvesse võttes tõenäoliselt pühendatud Soomele, Eestile ja Lätile, kuigi sündmuste arengut arvesse võttes ei saa välistada, et see tegeles täielikult Eesti vastaste sammude kavandamisega.

Eesti saadik Leedus Aleksander Varma saabus Tallinna 13. septembril ja nagu ta oma mälestustes kirjeldas, «ei märganud erilist ärevust ametlikes ringkonnas», kusjuures eriti paistis see silma kõrgemate sõjaväelaste puhul. Välisministeeriumis näis kujunenud olukord «siiski rohkem muret tekitavat välisminister K. Selterile», kuid välisministri abi Oskar Öpik ja poliitilise osakonna juhataja Nikolai Kaasik ministri meeleolusid Varma sõnul ei jaganud. Saadik pani ka välisministeeriumis tähele, et «esmajärjekorras oli aktiivsus suunatud kaubandusteede korraldamiseks». Väliskaubanduse osakonna direktor Georg Meri sõitis Varma saabumise päeval, 13. septembril Moskvasse.¹⁶³

Eesti sõjaväeatašee Lätis kolonelleitnant Kurt Mollin saatis 11. septembril Tallinna pikema ettekande, kus käsitles Saksa-Nõukogude koostöö mõju Balti riikidele. Sõjavägede Staabi ülem kindralleitnant Nikolai Reek kommenteeris ettekannet põhjalikult. Mollin alustas tõdemusega, et Riias levivad arvamused nagu oleks Balti riikide olukord muutunud ebasoodsamaks ja Saksa-Nõukogude kokkulepe teostunud osalt Balti riikide arvel. Järgmised kolm lõiku oli Reek esile tõstnud, kusjuures teise lõigu puhul oli seda tehtud kahe joonega. Allajoonimised pärinevad samuti kindralilt.

Neid jutte liigub kõikides kihtides ja ringkonnas. Olgugi, et juttude efekt ei ole nii mõjuv, et ta suudaks ümber häälestada üldist arvamist, mis pakti suhtes on positiivne, on ta siiski märkiväärne, kuna ta tõendab, kui võrd ebaühtlane on Läti kodanikkude suhtumine oma riigi välispoliitika sellesse osasse. Niisugust muljet sama küsimuse kompleksist Eestis minul seal viibimise ajal ei olnud.

Raske on teha kindlaks, kuipalju on neis käsitlusis iseseisvat mõtlemist ja hindamist ja kuipalju on need käsitlused tingitud kihutustöö mõjudest, mis tulevad sealt, kus ollakse huvitatud Saksa-Vene pakti ebapopulaarsuses[t] ja kust selle levimist juhitakse väga diskreetselt.

---

162 Мельтюхов. Прибалтийский плацдарм, lk 17-18.

163 Varma. Diplomaadi kroonika, lk 15-16; Raudteepolitsei nimekiri Valga piiripunkti kaudu 13.9.1939 sissesõitnud reisijate kohta. RA, ERA.1.1.8172, l. 1181. Varma eesnimeliseks on küll nimekirjas millegipärast märgitud Voldemar; Raudteepolitsei nimekiri Narva piiripunkti kaudu 13.9.1939 väljasõitnud reisijate kohta. RA, ERA.1.1.8173, l. 1050.

Oma vaatlusil olen võinud tähele panna, et Saksa-Vene pakti kajastusis tundub n.n. rahubloki riikide esindajate kihutustöö tulemusi.

Nende lõikude juurde oli Reek kirjutanud märkuse «Nagu meilgi!». Mollin tõi oma väite tõestuseks ühe Briti ja ühe USA esindaja kõneluse. Reek oli esile tõstnud viimase. Mollini sõnul oli tegemist sõna-sõnalt edasi antud avaldusega, mida USA esindaja ise nimetas konfidentsiaalseks.

«Prantsuse välisminister on kinnitanud U.S.A. ambassadöörile Pariisis, et Saksamaa ja N. Vene vahel on olemas salalepe, mille alusel Saksamaa on nõus jätma N. Venele Soomes, Eestis ja Lätis vabad käed. Sellest tingimusest on jäetud välja Leedumaa».

Siis märkis ameeriklane, et «Balti riikidest hindab Eesti Balti riikide olukorda kõige optimistlikumalt», tähendades, et tõeline olukord seda ei õigusta.

Reek oli lisanud siia märkuse «Tõeline olukord pole veel selgunud». Edasi kirjeldas Mollin, kuidas hindavad Saksa-Nõukogude kokkuleppe mõju Läti sõjaväejuhid. Reek pidas esiletõstmist väärivaks järgmisi mõtteid.

Nende arvates on olukord Lätis Saksa-Vene pakti sõlmimise tagajärjel muutunud kindlamaks, kui ta näis olevat Inglise-Prantsuse-Vene läbirääkimiste ajal ehk siis, kui Inglise-Prantsuse-Vene liit oleks saanud tõsiasjaks. [---]

N. Vene oma sisemise olukorra ja välispoliitiliste raskuste tõttu /Jaapaniga/ püüab säilitada rahu ja hoiduda sõjast. Selletõttu tema ekspansiooni kavatsused Balti riikide suhtes kõne alla niipea veel ei tule. [---]

Balti riikide territooriumi küsimus, kui Saksa-Vene sõja operatsioonibaaside probleem, on Saksa-Vene pakti tagajärjel päevakorrast võetud.

Viimast lõiku oli Reek pidanud esiletõstmist väärivaks kahe joonega. Mollini ettekande lõpuosast oli Reegi tähelepanu pälvinud veel Läti sõjaväejuhtide arvamus, et ««Vene sfinks» jääb meile ikkagi ohtlikuks», millele ta oli lisanud märkuse «Õige». Samuti tähelepanek, et NSV Liit lootis kokkuleppega «julgustada Saksamaad, kes ilma paktita oleks sõjast Läänedemokraatiatega võib olla hoidunud», millele Reek lisas «Väga huvitav mõte».¹⁶⁴

Soome saatkond Tallinnas saatis 14. septembril Helsingisse šifreeritud telegrammi, kus andis teada, et NSV Liit on koondanud Poola ja Rumeenia vastu märkimisväärsed sõjajõud. Vägesid oli lisatud ka Poola-Läti piirilt kuni Peipsini ning Karjala kannasel ja Aunuksel (s.o Nõukogude-Soome piiril mõlemal pool Laadoga järve). Rongiühendus Moskvast läände ja lõunasse oli peaaegu katkenud. Moskva oli esitanud protesti Poola lennukite piiririkumiste puhul ja ähvardanud

---

164 Mollin Riiast 11.9.1939. RA, ERA.495.11.42, l. 59-60.

meetmetega. «Siin valitseb arusaam, et Nõukogud kaaluvad rünnakut Poola [ja] Rumeenia vastu,» lõppes telegramm.¹⁶⁵

Kaks päeva hiljem, 16. septembril käis Soome saadik Paavo J. Hynninen Selteri juures ja juhtis jutu ka NSV Liidu vägedeliigutamisele. Selter kinnitas, et tema arvates ei kujuta see Läänemere äärsetele riikidele ohtu, vähemalt mitte sel hetkel. Eesti välisminister juhtis ka tähelepanu, et Eesti-Vene piiril Peipsist põhja poole ei ole Moskva midagi märkimisväärselt ette võtnud. Lõuna pool ette võetud sammud viitavad aga sellele, et NSV Liit on kas ettevaatlik või siis plaanib rünnakut Poola ja võibolla isegi Rumeenia vastu. Eesti-Vene suhted olid Selteri sõnul aga paranenud. Kui varem oli väga raske saada vastuseid ettepanekutele ja nootidele, siis nüüd on olukord põhjalikult muutunud. Selteri arvates võivad Läänemere äärsed riigid sattuda ohtu kahel juhul: kui Saksamaa kokku kukkub või kui Berliin ja Moskva Poolaga seoses riidu lähevad. On aga teatud märke, et Poola üle on olemas mingi salajane kokkulepe. Hynninen kohtus samal päeval ka kolonel Richard Maasinguga, kes oli Läänemere äärsete riikide võimaliku ohustatuse osas Selteriga ühel meelel. Poola saatust pidas ta juba otsustatuks. Kuidas Berliin ja Moskva Poola saatuse osas kokku lepivad, pidi Maasingu sõnul selguma juba lähiajal. Igal juhul oli ta usaldusväärsest allikast saanud kuulda, et Saksamaa ei nõua enam oma esimese maailmasõja eelsest piirist.¹⁶⁶

Selleks hetkeks oli olukord NSV Liidus juba muutunud. 14. septembril muudeti ära Kalinini sõjaväeringkonnale antud käsk viia väed Valgevene sõjaväeringkonda ja need suunati Läti piiri äärde, ringkonnas moodustatud 7. armee anti aga Leningradi sõjaväeringkonna alluvusse. Viimase koosseisus nimetati Novgorodi väegrupp ümber 8. armeeks ja selle staap asus ümber Pihkvasse. Leningradi sõjaväeringkond sai käsu vägede ümberpaigutamiseks Eesti ja Soome piirile, lennuvägi tuli täielikus lahinguvalmiduses paigutada välilennuväljadele. See puudutas ka Selteri poolt Hynninenile mainitud sõjaliste ettevalmistuste vähesuse osas silma paistnud Ingerimaad, Leningradi sõjaväeringkond sai korralduse saata Kingissepa piirkonda 11. laskurdiviis. 15. septembril tuli aga käsk allutada Balti ja Põhjalaevastik Leningradi sõjaväeringkonna operatiivjuhtimisele.¹⁶⁷

17. septembril tungis NSV Liit Poolale kallale, ööl vastu 18. septembrit põgenes Tallinnast aga interneeritud Poola allveelaev Orzeł. 19. septembri esimestel tundidel – Stalini eluviise arvesse võttes oli tegemist sama tööpäevaga, mil teade Orzelei põgenemisest kohale jõudis – kogunesid tema kabinetti Molotov, Ždanov, Kuznetsov ja viimase asetäitja 2. järgi laevastikuflagman Ivan Issakov. Mereväelased said oma käsud kätte 15 minutiga, pärast nende lahkumist saabusid veel Vorosilov ja

---

165 Soome Tallinna saatkond 14.9.1939. UM 1918-1981 Tulleet sähkeet Tallinna 1931-1940. Syyskuu 1939. Tõlge soome keelest.

166 Hynninen Tallinnast 16.9.1939. UM 5 C12 1939-1940 Tallinna.

167 Мельтюхов. Прибалтийский плацдарм, 19-20.

Šapošnikov.¹⁶⁸ Veidi rohkem kui kahe poole tunni pärast Kuznetsovi ja Issakovi lahkumist Stalini kabinetist, kell 3.24 sai Balti laevastik sõjalaevastiku rahvakomissariaadist korralduse teha ettevalmistusi allveelaevadega tegutsemiseks Kroonlinnast kuni Kura kurguni, mille kohta pidi hiljem saabuma eraldi käsk. Kell 6.40 sai Balti laevastik käsu asuda pealveelaevadega otsima vaenlase allveelaevu. Kohatud allveelaevad tuli uputada, neid jälitades võis siseneda ka Eesti territoriaalvetesse. Ohu korral tuli lahkuda suure kiirusega ja arvestada tuli Eesti rannikupatareidega. Operatsiooni kestuseks määrati kaks ööpäeva. Issakov saadeti kohapeale, et ta annaks Balti laevastiku sõjanõukogule «isiklikult korraldusi ja täiendavaid selgitusi». Ta asus kell 14.08 ankrust hiivanud liidri Minsk pardale.¹⁶⁹ Samal päeval, 19. septembri keskpäeva paiku rünnati Tallinna madala piirkonnas tundmatu allveelaeva poolt torpeedoga Eesti sõjalaeva Suurop. Viimane tegi kiire pöörde ja torpeedo läks mööda.¹⁷⁰

Moskva alustas ka Eesti-vastast propagandakampaaniat, süüdistades Orzeļi põgenemisele kaasaitamises ja kinnitades «usaldusväärsetele allikatele» toetudes, et Balti riikide sadamates on veelgi NSV Liidule ohtlikke allveelaevu¹⁷¹. Eesti pealinna lähedal tundmatu allveelaeva poolt uputatud Eesti sõjalaev oleks andnud NSV Liidu Eesti-vastasele propagandakampaaniale vajaliku kaalukuse. Ilma selleta jäi see mõnevõrra õhku rippuma, sest esiplaanile jäi punalaevastiku tegevus, mitte aga probleem, mille lahendamist nõudes oleks saanud Eestile nõudmisi esitada. Kahe ööpäeva möödudes pöördusid Balti laevastiku laevad tagasi varusid täiendama¹⁷², seda ilma, et Stalin oleks kuidagi oma edasistest kavatsustest märku andnud.

Eesti välisministeeriumis tõlgendati seda hea märgina. «Eila [s.o 21. septembril] meie pinge tunduv lahenemine: Poola allveepaat pani meilt kaasaveetud 2 meest maha Gotlandi juures; tähendab – allveepaat pole meie vetes ja Vene kolamine neis (Loksal, Sõrve sääre juures jne.!) üleliigne. Teiseks, tuligi teade N. Vene laevade tagasipöördumisest Kroonlinna suunas,» märkis oma päevikusse välisministeeriumi administratiiv-juriidilise osakonna direktor Elmar Kirotar¹⁷³. Samal päeval pöördus Selter Nikitini poole ja sisuliselt kutsus ennast ise Moskvasse valminud kaubanduslepingut alla kirjutama¹⁷⁴.

---

168 На приеме у Сталина, lk 274.

169 Мельтюхов. Прибалтийский плацдарм, lk 34-36; Pavel Petrov. Punalipuline Balti laevastik ja Eesti 1939-1941. Tänapäev, 2008. Lk 78-79; Sotsialistliku revolutsiooni käsiraamat, lk 76-77.

170 Jaak Sammet. Kuidas portreerida tundmatut allveelaeva? – Sõnumileht 21.11.1996.

171 Ant. Eesti 1939-1941, lk 43.

172 Petrov. Punalipuline Balti laevastik ja Eesti, lk 79.

173 Kirotari päevik 22.9.1939. Mis saab edasi, Lk 915.

174 Meri. Hetki ennen Viron tuhoa, lk 48; Soonpää päevik 23.9.1939. Faatum, lk 160; Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk 564.

Moskvas läbirääkimisi pidanud Meri oli teatanud päev varem, 20. septembril Tallinna, et leping on valmis. Samal päeval arutati seda ka valitsuse istungil, millest võttis osa ka riigikontrolör Karl Soonpää.

21. sept. Vab. Val. koosolek. Välisminister seletab, et kaubanduslepingu läbirääkimised Venega jõuavad lõpule. Vene on valmis meile müüma kuni 21 milj. kr. eest. Tähtsamad artiklid: 12 500 tonni suhkrut, 17 000 t. soola, 20 t. t. petroli, 62,5 t. t. superfosfaati, 17 t. t. kaalisoola, 1500 t. puuvilla, 7000 tonni sordirauda j.n.e. Meie müüme 18 milj. kr. eest: 25 t. t. tselluloosi, 75.000 siga, 1800 t. paberit, 200 kaubavagunit, 1.250.000 kr. eest piimasaadusi j.n.e. Peale selle transiit vastastikku – Vene kaubad Tallinna kaudu ja meie omad Laadoga, Sviri ja Põhja-Düüna kaudu Valgesse merre. Arvatakse, et sealt kuni 2000 tonni suurused laevad läbi mahuvad.

Kaubaleping teeb head meelt. Arvatakse, et peab kõik tegema, et venelastel nurinat ei tekiks, sest meie ei või suurriikide kaubateed sulgeda. [Põllutööminister Artur] Tupits juhib tähelepanu hädaohu peale, mis tekitab Vene propaganda tagajärjel, aga arvab ka, et leping tuleb sõlmida. Saksa saadik [Hans Frohwein] olevat ka näidanud Selteri sõnade järele huvi selle vastu, kas lepingu sõlmimine sünnib raskusteta. President [Konstantin Päts] ütleb, et küll need, kes seoses allveelaeva putkupanekuga ja Vene reaktsiooniga sellele meile juba kadu kuulutasid, teevad suured silmad, kui kuulevad, missuguse suure ja hea lepingu saame Venega. Küsib, kas ei peaks sellest ka lehes kirjutama. Arvatakse, et seda ei saa enne teha, kui asi kindel. Soovitatakse välisministril sõlmida leping nii ruttu, kui saab. See leping tõstab ka minul optimismi.¹⁷⁵

Nii oli Stalini jaoks kõige paremal viisil lahenenud probleem, kuidas saada eestlased Moskvasse läbirääkimiste laua taha. Kuna Meriga kõnelusi pidanud Mikojanil oli võimalik läbirääkimistega manipuleerida – Eestit huvitavad kaubakogused olid NSV Liidu mastaapides väikesed –, siis võib arvata, et lepingu valmimine 20. septembril ei olnud juhuslik. Olemasolevate andmete põhjal on raske öelda, kui palju oli selles teadlikku tegevust ja kui palju juhuslikku asjaolude kokkusattumist. Orzeļi põgenemist oli raske ette näha, küll aga on selge, et Stalini kiire reageering sellele aitas asjade tema jaoks soodsale kulgemisele kaasa. Teiselt poolt, Orzeļi meeskonna poolt röövitud Eesti mereväelaste Gotlandil mahapanek ja punalaevastiku lahkumine Eesti vetest 21. septembril olid juhuslikud faktorid. Tegelikult pöördusid Balti laevastiku laevad pärast varude täiendamist samal õhtul tagasi¹⁷⁶.

Päev hiljem, 22. septembril anti 35. tankibrigaadile ja 16. laskurdiviisile käsk koonduda järgmise päeva jooksul Kingissepa rajooni. Moskva sõjaväeringkonnal kästi aga samal päeval alustada alates 24. septembrist vägede saatmist läänepiirile, sealhulgas ka Leningradi sõjaväeringkonda.¹⁷⁷ 23. septembril sai aga Mereväeakadeemia staabiteenistuse kateedri ülem 1.

---

175 Soonpää päevik 21.9.1939. Faatum, lk 159. Valitsuse istung toimus 20.9.1939. Vt RA, ERA.957.8.1522, l. 166-167.

176 Petrov. Punalipuline Balti laevastik ja Eesti, lk 79.

177 Мельтюхов. Прибалтийский плацдарм, lk 40.

järgu kapten N. Pavlovitš korralduse luua Balti laevastiku transpordiflotill, mis pidi astuma tegevusse sõjalaevastiku rahvakomissari erikorraldusel. Selle üksuse eluiga jäi väga lühikeseks, juba 5. oktoobril saadeti see laiali ja selle ainukeseks operatsiooniks jäi Põhja-Eesti rannikule mõeldud dessandi ettevalmistamine.¹⁷⁸

Selter jõudis Moskvasse 24. septembril ja kohtus samal õhtul kaks korda Molotoviga. Seal ületas Selter talle antud volitusi ja hakkas pidama läbirääkimisi baaside lepingu üle¹⁷⁹. 25. septembril peetud nõupidamisel Stalini kabinetis osalesid juba tuttavad näod 2. augusti koosolekult, kus tõenäoliselt pandi paika Saksamaaga lähenemine: Molotov, Vorošilov, Beria, Mikojan, Kuznetsov, Šapošnikov, Smorodinov, lisaks veel Ždanov ning ÜK(b)P KK sekretär ja mitmekordne rahvakomissar Lazar Kaganovitš. Kindralstaabi juhid Šapošnikov ja Smorodinov kutsuti kohale ainult kümneks minutiks.¹⁸⁰ Samal päeval teatas Stalin Schulenburgile, kuidas ta nüüd tõlgendab 23. augusti salaprotokolli Balti riikide osas (vaata peatükk 1.2.).

Järgmise päeva, 26. septembri õhtul anti Leningradi sõjaväeringkonnale korraldus olla valmis 29. septembril Eestit ründama ja määrati üldjoontes kindlaks ka sõjaplaan. Järgmisest hommikust läks Leningradi sõjaväeringkonna alluvusse 1. õhuarmee, mis Poola kampaania ajaks oli allutatud Valgevene sõjaväeringkonnale. Vorošilovi poolt alla kirjutatud käskkirjal oli esialgu seatud vägedele valmisolekutähtajaks 30. september, mis alles hiljem on parandatud 29. septembriks.¹⁸¹ Võimalik, et see parandus on seotud asjaoluga, et välispoliitilise ja sõjalise ajakava ühitamine hakkas Stalinile probleeme valmistama. Ribbentrop saabus Moskvasse 27. augusti õhtul ja kui oleks ikkagi olnud vaja Eestile kallale tungida, siis oleks kõige soodsam olnud seda teha hetkel kui Saksamaa välisminister viibib Moskvas. Samas ei saanud Stalin olla kindel, et Nõukogude-Saksa läbirääkimisi saab 30. septembrini venitada. Tegelikult lahkus Ribbentrop Moskvast 29. septembril 1939 kell 12.40¹⁸².

Samas võib vägedele käskude jagamise viimasele hetkele jätmist tõlgendada ka kui Stalini soovi saada kinnitust oma Eesti vastu suunatud plaani teostatavusele. Kui Saksamaa nõ õigesse positsiooni manööverdamisega oli Stalin tegelenud juba tükk aega, siis Eesti võimalik reaktsioon oli kuni viimaste päevadeni enne 26. septembrit olnud ikkagi teadmata. Kõik kulges aga Stalinile soodsalt ja nii võis ta 28. septembril Ribbentropile kinnitada, et «ei Rumeenia ega Baltimaade poolt ole käesoleval ajal karta mingisuguseid ekstsesse, sest kõik need riigid on tugevasti hirmul»¹⁸³.

---

178 Petrov. Punalipuline Balti laevastik ja Eesti, lk 81, 92-94.

179 Allan Käro. Miks Eesti 1939. aastal nii kiiresti alistus. – Postimees AK 4.10.2014.

180 На приеме у Сталина, lk 275.

181 Sotsialistliku revolutsiooni käsiraamat, lk 93-94; Мельтюхов. Прибалтийский плацдарм, lk 40-43

182 Nazi-Soviet Relations, lk 105.

183 Hilger. Moskva, 1939. aasta september, lk 52.

Kui jälgida Eesti tegevust pärast baasidenõude saamist ehk pärast 24. septembrit, siis võib väita, et tegelikult ei kavatsetud sugugi niisama alluda Moskva soovidele. Meri mälestuste järgi sõitis ta 25. septembril koos Selteriga Tallinna tagasi jõudes lennuväljalt otse Kadriorgu, kus neid võttis vastu president Konstantin Päts. Oodanud ära Laidoneri saabumise, jõuti üsna ruttu üksmeelele, et enne Moskva nõudmistele vastamist tuleb uurida rahvusvahelist olukorda, eelkõige Saksamaa suhtumist. Meri sõnul vaatas Päts seepeale küsivalt tema otsa. Meri vastas, et käsu saades sõidab ta loomulikult Berliini, kuid Saksamaa seisukoht on niigi selge – kahel rindel sõdimise vältimiseks peavad nad rangelt järgima NSV Liiduga sõlmitud lepingut. Selteri arvates võis selline seisukoht osutada siiski liialt pessimistlikuks. Laidoneri ettepanekul jäädi lõpuks Maasingu kandidatuuri juurde.¹⁸⁴

Maasing pühendas oma mälestustes sellele reisile üsna suurt tähelepanu.

24. septembri hommikul tegi kindral Laidoner mulle korralduse: pean viibimata minema Berliini, tegema kõik, mis võimalik, et mind võetaks vastu Saksa sõjavägede ülemjuhataja staabis, ja tooma vastused järgmistele meie olulistele küsimustele:

Kas võime loota Saksamaa abile, kui oleme sunnitud relvadega kaitsma oma vabadust N. Vene vastu?

Kas Saksamaa, kes nüüd kontrollib meie ühendusteid Läände, lubab meile sõjavarustuse saamist mereteel Läänest?

Kas Saksamaa jääb ükskõikseks, kui N. Vene tungib Eestisse?

Kutsusin Saksa sõjaväeesindaja oma juurde ja palusin, et ta teeks kõik, et saaksin 25. septembril kokku Saksa sõjavägede ülemjuhataja staabi esindajatega Berliinis.

Mõned tunnid hiljem Saksa sõjaväeesindaja teatas, et sõja tõttu ei saa nad mind vastu võtta Berliinis, kuid nad teevad mulle ettepaneku kokkusaamiseks 25. septembril Königsbergis, kuhu tulevad nende esindajad. Nõustusin. Sõit õnnestus ja Königsbergis võtsid mind 25. septembril vastu üks kindralstaabi kindral ja üks kolonel Saksa sõjavägede ülemjuhataja staabist. Asusime kohe asja juurde. Andsin lühikese ülevaate N. Vene vägede koondamisest meie piirile ja N. Vene kallaletungikavatsustest meile. Saksa esindajad ütlesid, et neile on see teada ja nad on veendunud, et N. Vene soovib provotseerida sõda oma Balti naabritega. Esitasin siis eelpoolmainitud küsimused.

Vastus esimesele küsimusele oli:

Meie välisminister Ribbentrop on sõlminud N. Venega lepingu, mis ei luba Saksamaal abistada teid. Võib-olla peame isegi sõja puhkemise korral Eesti ja N. Vene vahel Eestile vaenulise hoiaku võtma.

Teisele küsimusele Saksa esindaja ei andnud kohe vastust, vaid võttis ühenduse Berliiniga. Sealt tuli vastus, et Saksamaa ei luba meile sõjavarustuse saamist teedel, mis tema kontrolli all ja et sõja tõttu on see ka praktiliselt võimatu.

Kolmandale küsimusele vastas Saksa esindaja:

---

184 Meri. Hetki ennen Viron tuhoa, lk 49.

Oleme sõjas Läänega. Praeguses olukorras me ei või sattuda konflikti N. Venega. See tooks meile sõja kahel rindel. Saksamaa kaotas esimese maailmasõja selle tõttu. Meil on N. Venega sõprusleping ja me peame seda täitma.

Kõike seda ütles Saksa kindralstaabi kindral suure kibestusega ja läbipaistva antipaatiaga oma välisministri ja Saksa-N. Vene uue vendluse suhtes.

26. septembri hommikul esitasin kokkusaamise tagajärjed Eesti sõjavägede ülemjuhatajale, kes need viibimata edasi andis vabariigi presidendile.¹⁸⁵

Kuupäevad selles kirjelduses ei klapi. Selterile Riiga järele saadetud teedeministeeriumi lennuk maandus Tallinnas 25. septembril kell 14.30¹⁸⁶. Maasingu ja tema alluvate jaoks tähendas Kadriorus tehtud otsus kiiret õhtupoolikut. Lisaks sakslastega kokkuleppimisele ja muudele reisi ettevalmistustele, selgus kõige järgi otsustades ootamatult, et tema ametipass on juba neli ja pool kuud tagasi aegunud. Pärast seda kui välisministeerium oli Sõjavägede Staabi II osakonna palvel pikendanud passi kehtivust aasta võrra, tuli saada veel Leedu ja Saksa viisa (Lätti sõiduks ei vajanud Eesti kodanikud viisat). Ka Eesti Pangas valuuta vahetamine käis kindla korra kohaselt – Sõjavägede Staabi II osakond saatis pankla kirja, kus palus korraldust, et Maasingule müüda ametpassi ettenäitamisel 200 marka.¹⁸⁷

Sõiduplaani järgi asus Maasing Tallinnast teele kell 21.00 ja jõudis Eesti-Läti piirile juba uue päeva ehk 26. septembri esimestel tundidel. Mõlema riigi piirivalvurid jäädvustasid tema piiriületuse, kusjuures erinevalt oma Eesti kolleegidest tähendasid Läti ametnikud üles ka rongi numbrid. Kell 7.20 jõudis rong Meitene piiripunkti, kus Läti piirivalvurid taas kohusetundlikult panid kirja, et Maasing lahkus nende kodumaa piiridest. 26. septembri templiga on Maasingu passis märgitud veel piiriületused Leedus ja Saksamaal, nii et kui rong vähegi sõiduplaanist kinni pidas, siis jõudis ta kell 13.06 kohaliku aja järgi Königsbergi.¹⁸⁸

---

185 Maasing. Eesti ja N. Liidu sõjaväeliste delegatsioonide läbirääkimisi 1939. a. oktoobris, lk 48-49.

186 Päevaleht 26.9.1939; Välisministri käskude raamat. RA, ERA.957.8.1485, l. 70-70p. Tallinna piiripunkti dokumentides on Meri asemel märgitud Selteri saatjaks majandusministeeriumi kaubandusosakonna direktor Eugen Uuemaa. Uuemaa saabus Eestisse koos ülejäänud Eesti delegatsiooniga läbi Laatre piiripunkti. Vt: Tallinna piiripunktist 25.9.1939 sissesõitjate nimekiri. RA, ERA.1.1.8172, l. 1221; Laatre piiripunktist 25.9.1939 üle piiri käijate nimekiri. RA, ERA.1.1.8171, nummerdamata.

187 Sõjavägede Staabi II osakonna kiri välisministeeriumi administratiivosakonna direktorile 25.9.1939. RA, ERA.957.16.712, l. 105-105p; ärakiri II osakonna kirjast Eesti Pangale 25.9.1939. RA, ERA.495.11.39, l. 195; Richard Maasingu ametipass. RA, ERA.957.16.712, l. 91-103.

188 Rongide sõiduplaan. Kehtiv 15. maist kuni korralduseni. Raudteede Talitus, 1939. Raudteede esindajate konverentsil 1939. aasta suvel Helsingis otsustati, et sõiduplaane hakatakse senise kahe korra asemel edaspidi muutama vaid kord aastas, s.t antud plaan kehtis 1940. aasta kevadeni, vt Uus Eesti 3.8.1939; Rongiühenduse kohta Saksa-Poola sõja tingimustes vt Päevaleht 4.9. ja 23.9.1939, Uus Eesti 22.9.1939; Raudteepolitsei Valga piiripunktist väljasõitjad 26.9.1939. RA, ERA.1.1.8173, l. 1099; Valka jaama piiripunktist sissesõitjad 26.9.1939. Latvijas Valsts vēstures arhīvs LVA.3234.7.219, l. 488; Meitene jaama piiripunktist väljasõitjad 26.9.1939. Samas, l. 1050-1050p; Maasingu ametipass. RA, ERA.957.16.712, l. 96, 101.

Tagasi Tallinna jõudis Maasing 28. septembri hommikul. Otserongi Königsbergist Tallinna enam ei olnud. Kell 8.23 teele asunud rong, mille kasutajaks on Läti piirivalve 27. septembril märkinud ka Maasingu, jõudis Riiga õhtu eel ja esimene võimalus Tallinna edasi sõita tekkis alles öösel kell üks. Seda võimalust Maasing ka kasutas, nii et jällegi, kui kõik käis sõiduplaani kohaselt, siis jõudis ta Tallinna kell 9.10.¹⁸⁹ Tõenäoliselt just selle sunnitud Riias viibimise ajal kohtus ta Rootsi sõjaväeatašee major Karl Lindqvistiga, kes teatas 28. septembril kodumaale saadetud ettekandes, et Maasing pidas Kaunases läbirääkimisi Leedu sõjaväejuhtkonnaga¹⁹⁰. Kaunases oli Maasing tõepoolest läbi sõitnud, kuid mingiteks läbirääkimisteks tal seal aega ei olnud.

Seega oli Maasing oma mälestustes nihutanud Saksamaa reisile mineku päeva ja tagasituleku kahe päeva võrra varasemaks. Sellega jäi mulje, et teele saadeti ta enne Moskva nõudmiste esitamist ja tagasi saabus ta just sündmuste keskpunkti, sest 26. septembri pärastlõunal toimus nii valitsuse kui ka parlamendikomisjoni istung. Puhtteoreetiliselt oli tal tegelikkuses võimalik Saksamaal saadud vastused kodumaale edasi anda enne valitsuse istungit. Küsimused, millele ta väitis olevat läinud vastuseid saama, olid sõnastatud niimoodi, et neile sai vastata kujul «ei», «ei», «jah»¹⁹¹. Sellised vastused võis Tallinnasse teatada täiesti lahtise tekstiga telegraafi või telefoni teel. Kas ta aga seda tegi, on raske öelda, sest plaan, mida Selteri juhtimisel hakati ellu viima, seisnes justnimelt Berliinile toetumises¹⁹².

Valitsuse 26. septembri istungi üleskirjutuse järgi «Vabariigi President K. Päts võttis kokku kõik esitatud mõtteavaldused, teatades ühtlasi, et tema peab pakti sõlmimise N. Liiduga paratamatuks». Riigipea sõnastas ka, kuidas edasi tegevus peaks tema arvates välja nägema. «Meie peame teatama oma põhimõttelisest nõusolekust pakti sõlmimiseks, astuma läbirääkimistesse, püüdma viia läbi pakti kavas meie poolt soovitatavad parandused ning pakti sõlmima.»¹⁹³

See tähendab, et Moskva esialgset nõudmist kavatseti alla kaubelda. «Terve öö 26/27 koostasime [Nikolai] Kaasikuga vastuettepanekut: vaid Saare ja Hiiumaa, nonagr[essiooni] leping sisse,» märkis Kirotar oma päevikusse¹⁹⁴. Seega, kui Moskva nõudis mereväebaase mandril ja sealhulgas Tallinnas, siis Eesti pakkumine oli piirduda saartega. Selle läbisurumiseks pidi aga Selter

---

189 Meitene jaama piiripunktist sissesõitjad 27.9.1939. LVA.3234.7.219, l. 497; Valka jaama piiripunktist väljasõitjad 28.9.1939. Samas, l. 1087; Raudteepolitsei Valga piiripunktist sissesõitjad 28.9.1939. RA, ERA.1.1.8172, l. 1229; Maasingu ametipass. RA, ERA.957.16.712, l. 96, 101.

190 Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk 578.

191 Parming. Reinterpreting aspects of Estonia's incorporation into the Soviet Union, lk 2.

192 Ilmjärv nimetas Maasingu väidet, et ta tegi visiidi Saksamaale saamaks vastust küsimusele, kas Eesti võib loota Saksamaa abile, «täiesti lapsikuks». Vt: Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk 577. Võib ilmselt väita, et järgnenud sündmused kinnitavad Maasingu versiooni.

193 Vabariigi Valitsuse koosolek 26.9.1939. Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas II. EMP. Stockholm, 1955. Lk 201.

194 Kirotari päevik 29.9.1939. Mis saab edasi, lk 921.

saama Moskvas läbirääkimistel millelegi toetuda. Kuna sõjalise vastupanuga ei arvestatud, siis pidi see toetus tulema väljastpoolt, eeldatavalt mõnelt suurriigilt.

Kuigi valitsuse istungil kinnitati üksmeelselt, et viivitamine ei too mingit kasu, püüdis Selter 27. septembril Moskvasse jõudes igati venitada. Saabumisjärgses telefonikõnes Kremlisse viitas Eesti delegatsioon reisiväsimusele ja palus kohtumine järgmisele päevale lükata. Kui nad aga siiski Kremlisse kutsuti, siis kinnitas Selter esimese asjana, et tahab lepingus näha mõningaid muudatusi, «mida meie kirjalikult redigeeritud kujul võime esitada juba homme».¹⁹⁵ Ka oli Selter jätnud volitused Tallinna, mistõttu Kirodari kirjeldusel hakati kibekiiresti uusi tegema.

Kolmapäev], 27. IX 39. [---] Välisministeerium valvel kogu öö. Välisministeeriumis peamin[ister] Eenpalu, välismin[istri] k.t. sostiaalmin[ister] Kask, kol[onel] Saarsen staabist.

Kõigepealt Selteri t[ele]gr[amm], ta unustanud volitused Tallinna, saadetagu uued lennukiga üle Riia. Kiire uute volituste valmistamine öösel, erilennuk järgm[iseks] hommikuks (28/9) Grantile, Riist edasi kullerina Kana.

Siis Selteri telefonikõne Moskvast: olla kerkinud uus moment, tulla šiffer.

Kell 3/4 2 öösel hakkab šiffer tulema. Zirkel dešifreerib. Poole tunniga jõuab «uue momendini»: Vene nõuab 25 000 mehe sissetoomist Eestisse baaside ja sisekorra kaitseks. Toon selle teate ühes jätkuga «Stalin pehendas» min[istri] abi kabinetti. Üldine ärevus, kõik seisavad püsti, Kask hüüab dramaatiliselt «alea jacta est», Saarsen käsutab mobilisatsiooni[osakonna] silmapilk kokku. Ülemjuhataja väljub Viimsist. Meie (mina): Oodake ometi pool tundi, kuni lõpetame dešifreerimise. Kui see tehtud, Eenpalu, Laidoner, Kask kohe presidendi juurde (kell 3/4 3 öösel), Öpik Zirkeliga jääb kogu öö Selteri lubatud kõnet ootama, mis aga ei tule. Frohwein kell 5 homm[ikul] Kadrioru lossi kutsutud.

Otsustati mobilisatsioonist siiski loobuda, – see olekski olnud võimatu.

Mina tulen 1/2 4 h[ommikul] koju, ütlen naisele, teil vist viimane võimalus kell 10 Soome sõita. Naine loobub!

Hommikul (neljapäeval] 28. IX 39) tekkib välisministeeriumis pikapeale paanika: pr. Selter poisiga sõidavad kell 2 Riiga, pr. Tattar tekitab kõikjal ärevust, passide väljavõtmine, Sammul ütleb, et kaob homme autoga, mina keelan. Siiski kell 2 jagame Öpiku ja Kaasikuga valuutatagavarad ja otsustame tarbekorral nendega põgeneda. Põletatakse arhiivi juba eilasest peale. Einelauas kõik vait kui sukad. Öpik teeb naisele korralduse Riiga sõita, mina oma naisele – võtta laupäevaks endale ja lastele laevapiletid Soome (varem pole laeva). Öpik teatab, Selter jätnud temale, Kaasikule ja minule igaleühele ühe auto kasutada kadumiseks.¹⁹⁶

Baltisaksa poliitiku Wilhelm Wrangelli mälestuste järgi kutsuti ta sellel hommikul Kadriorgu. «Härra Päts nägi halb välja ja ütles, et ei saanud öö otsa magada,» kirjutas Wrangell. Päts tegi ettepaneku, et baltisakslased edastaksid oma sidemete kaudu Berliini ettepaneku, et Eesti erapooletuse tagamiseks ja NSV Liidu julgeolekuvajaduste arvestamiseks võiks mobiliseeritud

195 Eesti-N. Liidu läbirääkimiste kokkuvõtlik protokoll. RA, ERA.957.17.9, l. 24.

196 Kirodari päevik 29.9.1939. Mis saab edasi, lk 920-921.

Eesti sõjaväe allutada Saksa-Nõukogude komandole. «Härra Selter püüdnud tulutult ühendust võtta parajasti Moskvas viibiva Saksa delegatsiooniga, sovetid olevat seda süstemaatiliselt takistanud,» mistõttu palus Päts aidata Berliinis kaasa, et sõnum jõuaks Moskvas viibiva Ribbentropini.¹⁹⁷

Võimalik, et idee volitustega aega võita pärines 1939. aasta suvest, kui NSV Liit oli samamoodi venitanud Briti-Prantsuse-Nõukogude sõjaliste delegatsioonide läbirääkimisi¹⁹⁸. Nüüd sellisel kavalusel mingeid tagajärgi ei olnud. Võib arvata, et Selter oli kavatsenud 27. septembri õhtut kasutada kohtumiseks Ribbentropiga, kelle samaaegne Moskvas-viibimine pidigi olema selleks toetuspunktiks, millele toetudes sundida Stalinit järeleandmistele. Samuti oleks Eestile olnud kasulik alustada oma läbirääkimisi pärast seda, kui Saksa-Nõukogude kõnelustel on nende omavahelised suhted ja Balti riikide positsioon nendes paika pandud. Ribbentrop seda ka läbirääkimistel Staliniga üritas (vaata peatükk 1.2.). Kuna aga Eesti esialgne plaan oli Moskva uute nõudmistele ja Selteri teele veeretatud takistuste tõttu aktuaalsuse kaotanud, siis haarati Tallinnas järgmisel hommikul juba viimastest õlekõrtest, pakkudes Saksa-Nõukogude ühisjuhatust Eesti sõjaväe üle. Puhtteoreetiliselt polnud sellel ettepanekul väga vigagi – see vastas Moskva süüdistustele, et Eesti ei suuda oma neutraliteeti ise kaitsta, ja toetus Saksamaa vajadusele hoida Moskva eemal Läänemere kallastelt. Paraku ei vastanud see kõige vähemalgi määral tolle hetke Saksa-Nõukogude jõudude vahekorrale.

---

197 Wilhelm Wrangell. Eesti sakslaste ümberasumise eellugu. – Akadeemia 2003/11. Lk 2307. Artiklis on sündmuste toimumise kuupäevaks märgitud 27. september, kuid Selter oli sel hommikul veel Tallinnas.

198 Arumäe. Poliitilised sündmused Euroopas 1939, lk 107.

Kokkuvõte ja järeldused

Kui alustada kolonel Richard Maasingu mälestustes esitatud väitest, et «26. augustil 1939 Eesti sõjavägede staap sai esimesi andmeid, et Molotov-Ribbentropi läbirääkimistel Balti riigid on nihutatud N. Vene huvide piirkonda», siis olemasolevad andmed lubavad arvata, et sõna-sõnaliselt võttes on see küll õige, kuid sisuliselt pigem eksitav. Väite sünd on seotud Välis-Eesti avalikkuse suure huviga 1939. aasta sündmuste vastu ja oli tõenäoliselt selle esmaesitaja kolonel Villem Saarseni poolt mõeldud rohkem avalikkuse uudishimu summutamiseks kui tollaste sündmuste igakülgselt lahtiseletamiseks. Georg Meri väite puhul oli tegemist esmaklassilise teabega, mis pärines otse Saksamaa välisministeeriumist.

Saksamaa ja NSV Liidu lähenemiskatsetest 1939. aasta kevadel sai Eesti juhtkond teada tõenäoliselt üsna varakult. On raske öelda, millal täpselt see juhtus, kuid kõige hiljemalt juuni algusest tegutses sellest teadmisest lähtuvalt. Berliini ja Moskva lähenemine sobis Eesti julgeolekupoliitiliste plaanidega, seda eelkõige sõjaväe juhtkonna vaatenurgast. Saksamaa oli ainus Euroopa suurriik, mis oli võimeline olema sõjaliseks vastukaaluks Eesti vahetule naabrile NSV Liidule, kelle puhul võis kahtlustada, et see soovib oma endisi valdusi tagasi saada. Nii oleks olnud lausa ideaalolukord, kui Saksamaa oleks taganud Eesti julgeoleku ja samas oleks olnud Berliinil Moskvaga head suhted.

Eesti välispoliitika kujunemine 1939. aasta suvel vajab täiendavat uurimist, kuid võib hinnata, et selle keskseks ideeks oli Saksamaa toetuse otsimine, samal ajal säilitades häid suhteid teiste suurriikidega ja pannes need ka oma kasuks tööle. Saksamaaga sõlmiti juunis mittekallaletungileping, millele järgnes terve rida kõrgete Saksa sõjaväelaste visiite Eestisse. Otsustades Eesti võimukoridorides valitsenud meeleolude järgi oli augustiks saavutatud olukord, kus pigem oodati, milliseks Berliini ja Moskva suhted lõplikult kujunevad, ja valmistuti uues olukorras tekkivaid võimalusi ära kasutama. Paraku valmistati niimoodi ennast ette selleks, et pärast Saksa-Nõukogude kokkulepet saabuvat teavet hinnati valedest eeldustest lähtuvalt.

Sellises seoses on juba sõja järel Välis-Eestis levima hakanud ja tänini ajalookirjanduses valitsev küsimus, mida Eesti sai teada Saksa-Nõukogude mittekallaletungi lepingu salaprotokollist ja selle sisust, veidi iseenast eksitav. Iga selline infokild ei leidnud tähelepanu mitte vaatenurgast, kas see ütleb midagi Saksa-Nõukogude kokkuleppe kohta, vaid pigem, kuidas see räägib vastu sellele suurepärasele olukorrale, mille nimel oli nii palju vaeva nähtud. Teiste sõnadega, probleem ei olnud mitte selles, et teavet oleks olnud liiga vähe, vaid pigem selles, et seda lahjendati meeldivates ootustes.

Nii hinnati USA, Suurbritannia ja Prantsusmaa kaudu tulnud teavet Saksa-Nõukogude Balti riikide arvel tehtud kokkuleppes kui Lääne demokraatiate propagandat, unustades ära, et kust mujalt seda teavet ikka esimeses järjekorras tuleb kui Berliini-Moskva tekkiva koostöö konkurentide käest. Saksamaalt tulnud teavet oleks tõenäoliselt hinnatud ja nagu näitas Meri kaudu välisministeeriumi jõudnud informatsioon, ka tegelikult hinnati tunduvalt kõrgemalt (vähemalt mis puudutab Poola jagamist). Paraku oli Berliin veendunud, et Stalin andis 23. augustil lubaduse tema mõjusfääri jäänud riike mitte liita, mis tõenäoliselt tunduvalt ähmastas sealt saabuvaid sõnumeid.

Sellises olukorras jätkas Eesti varem kavandatud sammudega, näiteks alustati NSV Liiduga kaubanduslääbirääkimisi. Aktiivne tegutsemine tingimustes, millest päris täpselt aru ei saadud, ainult süvendas segadust. Olukorda raskendas kiiresti muutuv olukord. Mida rohkem Eesti välispoliitilise juhtkonna arusaam irdus tegelikkusest, seda rohkem aitasid Eesti sammud kaasa hoopis NSV Liidu huvidele. Osalt seetõttu võis Moskva septembri lõpus piltlikult väljendudes sisse kasseerida tunduvalt rohkem dividende kui Berliin augusti lõpus lubanud või üldse ette kujutanud oli. Siit võib näha, kust on tulnud väited Eesti juhtkonna reeturlikkusest,

Seetõttu võib väita, et probleem oli pigem luureinformatsiooni tarbijates ja tellijates, kui Eesti luure puudulikus olukorrateadlikkuses. Kui vaadata Sõjavägede Staabi II osakonna tegevust oma ülesannete täitmisel sõjalise operatiivtasandi informatsiooni hankimisel, siis see näeb välja pigem hea. Kui üksikutest näidetest 1939. aasta augustis ja septembris võib teha järeldusi, siis oli olemas ülevaade nii vahetult Eesti-Nõukogude piiri taga kui ka Läänemerel, samuti NSV Liidu Euroopa osas toimuvast. Võib ilmselt oletada, et pilti aitasid kokku panna nii agentuur piiri taga, Eestist saadetute, näiteks raudteelaste toodud teave, raadioluure, kui ka sarnaste huvidega naaberriikide teenistustega vahetatud informatsioon.

Paraku tõlgendati seda valedest eeldustest lähtuvalt, nii nagu NSV Liidu suuremate sõjaliste ettevalmistuste puudumises Kingissepa piirkonnas nähti kinnitust, et Eesti suunal Moskval mingeid kavatsusi ei ole. Ka välisministeeriumi käsutuses olnud Meri kaudu tulnud teavet salaprotokolliga kohta ei arendatud edasi. Võimalik, et välisministeeriumi enda luureteenistus oleks olukorda parandanud. See oleks laiendanud allikabaasi, sest II osakonna kui sõjaväeluure suunitlus oli kitsam. Suurenenud kvantiteet oleks võinud kaasa tuua ka kvaliteedi kasvu. Põhiline probleem oli aga ikkagi selles, et opositsiooni puudumine ja ajakirjanduse tasalülitamise võimaldasid riigi juhtkonnal pikka aega sellises tegelikkusest eraldatud mullis tegutseda. Opositsiooni ideed võisid olla mitte kõige paremad ja ajakirjandus mitte kõige asjatundlikum, kuid nende eesmärk ei olegi niivõrd valitsust asendada, kui vähendada võimalusi kirjeldatud mulli tekkimiseks.

Nagu juba märgitud, 1939. aasta kevadel ja suvel toimunud Eesti välispoliitika areng vajab edasist uurimist. Sama võib öelda ka Eesti luure tegevuse kohta sellel ajaperioodil.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad

Rahvusarhiiv

EAA.5377 Kaido Jaanson, ajaloolane

ERA.1 Politseitalitus

ERA.495 Sõjavägede Staap

ERA.957 Välisministeerium

ERA.1608 Eesti Peakonsulaat New Yorgis

ERA.2553 Laidoner, Johan – kindral, Eesti Sõjavägede Ülemjuhataja

ERA.4940 Selter, Karl – jurist, diplomaat, poliitik

Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVA)

3234 Siseministeeriumi administratiivosakond

The National Archives (TNA)

FO371 Välisministeeriumi poliitilised osakonnad

Suomen ulkoministeriön arkisto (UM)

5 C12 Tallinna

1918-1981 Tulleet sähkeet

Publitseeritud allikad

Documents on German Foreign Policy 1918-1945 (DGFP). Series D (1937-1945). Volume VI. The Last Months of Peace. March-August 1939. London, 1956.

Documents on German Foreign Policy 1918-1945 (DGFP). Series D (1937-1945) Volume VII. The Last Days of Peace. August 9 - September 3, 1939. London, 1956.

Faatum. Eesti tee hävingule 1939-1940. Riigikontrolör Karl Soonpää päevik. Eesti Vabariigi saatuseaastatest 1939-1940. SE&JS, 2009.

- Gustav Hilger. Moskva, 1939. aasta september. – Tuna 3/2000.
- Itaalia diplomaadid teatavad 1939. ja 1940. aasta sündmustest Eestis. Koostaja Peeter Vares. Euroõlikool. Tallinn, 2001.
- Juhi Proklamatsioon Saksa Rahvale ja Välisministeeriumi Noot Sovjet-Vene Valitsusele. Berliin, 1942(?).
- Meie vastus. Eduard Laamani päevik 1922-1940 I-XVI. – Akadeemia 7/2003-10/2004.
- Mis saab edasi? Päevik 1931-1940. Elmar Kirotar. I-XII. – Akadeemia 9/2007-8/2008.
- Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni. Dokumente ja materjale. Koostajad Küllo Arjakas, Heino Arumäe, Tiit Arumäe, Rein Helme. Toimetaja Heino Arumäe. Perioodika. Tallinn, 1989.
- Nazi-Soviet Relations 1939-1941. Documents from the Archives of The German Foreign Office. Department of State. Washington, 1948.
- President ja sõjavägede ülemjuhataja NKVD ees. Dokumente ja materjale. Tõlkinud ja kommenteerinud Magnus Ilmjärv. Ajaloo Instituut. Tallinn, 1993.
- Seaduste kogu IV köide. Riigikaitse. Kohtuministeerium. Tallinn, 1940.
- Sotsialistliku revolutsiooni käsiraamat. Dokumentide kogumik Eesti okupeerimisest 1940. aastal. Koostajad Liivi Uuet ja Erich Kaup. Tammerraamat, 2011.
- The Halder War Diary 1939-1942. Edited by Charles Burdick and Hans-Adolf Jacobsen. Greenhill Books. London, 1988.
- The Occupation and Annexation of Latvia 1939-1940. Documents and Materials. Rīga, 1995.
- Voldemar Kures. Seitsme lukuga suletud raamat I-V. Ilmamaa. Tartu, 2006-2009.
- Главный военный совет РККА. Документы и материалы. РОССПЭН. Москва, 2004.
- На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924-1953 гг.). Новый хронограф. Москва, 2008.
- Полпреды сообщают... Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией. Август 1939 г. - август 1940 г. Международные отношения. Москва, 1990.

Kirjandus

Anderson, Edgar. The Pacts of Mutual Assistance Between the U.S.S.R. and the Baltic States. – Baltic History. Publications of the Association for the Advancement of Baltic Studies 5. Columbus, Ohio 1974.

Angelus, Oskar. Tuhande valitseja maa. Mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941-1944. EMP. Stockholm, 1956.

Ant, Jüri. Eesti 1939-1941: rahvast, valitsemisest, saatusest. Tallinn, 1999.

Arjakas, Küllö. 1939 – Eesti Vabariigi välispoliitika I-VI. – Vikerkaar 8/1988-2/1989.

Arumäe, Heino. Poliitilised sündmused Euroopas 1939. – Sõja ja rahu vahel I. MTÜ S-Keskus, Rahvusarhiiv, 2004.

Arumäe, Heino. Millest Munters ja Selter Pärnus kõnelesid? – Pärnu Postimees 5.1.2007.

Barkov, Leonid. Abwehr Eestis. Eesti raamat. Tallinn, 1974.

Bassett, Richard. Canaris. Hitleri luureülem. Wilhelm Canarise mõistatus. Varrak. Tallinn, 2006.

Cuthbertson, Ken. Inside. The Biography of John Gunther. Binus Books. Chicago, 1992.

Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas I-X. Toimetajad Richard Maasing, Evald Blumfeldt, Hans Kauri, Vello Pekomäe, Madis Üürrike. EMP. Stockholm, 1954-1962.

Eesti Üliõpilaste Seltsi album XII. Toimetaja O. Mänd. Eesti Üliõpilaste Seltsi Vanematekogu kirjastus. Toronto, 1955.

Fleischhauer, Ingeborg. Der Pakt. Hitler, Stalin und die Initiative der deutschen Diplomatie 1938-1939. Ullstein. Berlin, 1999.

Gunther, John. The High Cost of Hitler. Hamish Hamilton. London, 1939.

Gunther, John. Inside Europe. Again Completely Revised. 1940 War Edition. Harper&Brothers, 1940.

Hass, Gerhart. 23. August 1939. Der Hitler-Stalin-Pakt. Dokumentation. Dietz Verlag. Berlin, 1990.

Herwarth, Johnnie von. Against Two Evils. Memoirs of a Diplomat-Soldier during the Third Reich. Collins, 1981.

Hyytiä, Osmo. Viron kohtalontie 1933... 1939... 1940. Yliopistopaino. Jyväskylä, 1992.

Ilmjärv, Magnus. Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Argo. Tallinn, 2010.

Johan Laidoner. Koostaja Villem Saarsen. Stockholm, 1953.

Johnson, Eric A. Oma silmaga – John ja Irena Wiley. – Postimees AK 22.9.2007.

Jeffery, Keith. MI6. The History of the Secret Intelligence Service, 1909-1949. Bloomsbury, 2010.

Juurvee, Ivo. Eesti ja Läti sõjaväeluurete struktuur 1930-ndail: võrdlusi Saksa Abwehriga. Laidoneri muuseumi aastaraamat III. 2003. Laidoneri muuseum, 2004.

Juurvee, Ivo. Välisministeeriumi informatsiooniosakond – kas maailmasõdadevaheline Eesti välisluureteenistus? I-II. Akadeemia 9-10/2007.

Juurvee, Ivo. Rääkimine hõbe, vaikimine kuld. Riigisaladuse kaitse Eesti Vabariigis 1918-1940. SE&JS. Tallinn, 2013.

Juurvee, Ivo. 100 aastat luuret ja vastuluuret Eestis. Post Factum. Tallinn, 2018.

Kasak, Elias. Mälestusi. Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2011.

Kivimäe, Jüri. Millal me kaotasime iseseisvuse? – Vaba Eestlane 11.11.-25.11.1999.

Kleist, Peter. Mahamängitud võit. Välis-Eesti. Stockholm, 1952.

Kornat, Marek. Dyplomacja państw bałtyckich w obliczu układu Ribbentrop-Mołotow w świetle nowych dokumentów. – Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. T. 35. Warszawa, 2000.

Krieviņš, Edgars. Viņās dienās: atmiņas, apcerējumi un laika biedru sumiņājumi. Melbourne, 1966.

Käro, Allan. 1939. aasta: kuidas Selteri ja Muntersi kohtumised Beria ametkonda mõjutasid. – Postimees AK 7.2.2009.

Käro, Allan. Miks Eesti 1939. aastal nii kiiresti alistus. – Postimees AK 4.10.2014.

Laretei, Heinrich. Saatuse mängukanniks. Mällu jäänud märkmeid. Eesti Kirjanike Kooperatiiv. Lund, 1970.

Liekis, Šarunas. 1939. The Year That Changed Everything in Lithuania's History. Rodopi. Amsterdam, New York, 2010.

Lipinsky, Jan. Hitleri-Stalini pakti salajane lisaprotokoll. Lühikokkuvõte 1939. a 23. augusti Molotovi-Ribbentropi lepingu salaprotokolliloo loost. – Akadeemia 9/2009.

- Luts, Alfred. Heitluste keerises I-II. Välis-Eesti&EMP. Stockholm, 1975, 1976
- Maasing, Richard. Eesti ja N. Liidu sõjaväeliste delegatsioonide läbirääkimisi 1939. a. oktoobris. – Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. II köide. EMP. Stockholm, 1955.
- Mamers (Öpik), Oskar. Kahe sõja vahel. EMP. Stockholm, 1957.
- Mamers (Öpik), Oskar. Häda võidetuule. EMP. Stockholm, 1958.
- Medijainen, Eero. Orientatsiooniotsingutest Eesti välispoliitikas. – Akadeemia 3/1996.
- Medijainen, Eero. Saadiku saatus. Välisministeerium ja saatkonnad 1918-1940. Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1997.
- Medijainen, Eero. 1939: võimalused ja valikud I-II. – Ajalooline Ajakiri 1-2/2000.
- Medijainen, Eero. The Tartu Peace Treaty and Permanent Neutrality for Estonia. – Border Changes in 20th Century Europe. Selected Case Studies. Ed. Eero Medijainen, Olaf Mertelsmann. Lit. Berlin, 2010.
- Meri, Georg. Hetki ennen Viron tuhoa. – Suomen Kuvalehti 13.9.1991.
- Meri, Hindrek-Peeter. Tagasivaated veerevast vagunist. Ilmamaa. Tartu, 2008.
- Metzger, Hans. Kolmannen valtakunnan edustajana talvisodan Suomessa. Otava, 1984.
- Moorhouse, Roger. Kuratlik liit. Hitleri leping Staliniga 1939-1941. Imeline Ajalugu, 2015.
- Myllyniemi, Seppo. Baltian kriisi 1938-1941. Otava. Helsinki, 1977.
- Noormets, Tiit. Eesti sõjaväeluure tegevusest, meetoditest ja vahenditest aastail 1920-1940. – Luuramisi: Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Umara. Tallinn, 1999.
- Pajur, Ago. Konstantin Päts. Poliitiline biograafia. II osa: riigimees (1917-1956). Rahvusrhiiv. Tartu, 2018.
- Parming, Tõnu. Estonia Between Two Powers. – Journal of Baltic Studies, Vol. V, No. 2, 1974.
- Parming, Tõnu. Vabariigi juhtkond riigikriisi vahendajana. – Metroo teine raamat. Stockholm, 1979.
- Petrov, Pavel. Punalipuline Balti laevastik ja Eesti 1939-1941. Tänapäev, 2008.
- Raamot, Ilmar. Mälestused I. Vaba Eesti. Turku, 1975.
- Raamot, Ilmar. Mälestused II. Välis-Eesti&EMP. Stockholm, 1991.

- Ridala, Esmo. Peajooni Eesti välispoliitikast. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat VIII. Stockholm, 1980.
- Ribbentrop, Joachim von. Moskva. – Looming 9/1999.
- Saarsen, Villem. Saatuslik aasta. – Johan Laidoner. Koostaja Villem Saarsen. Stockholm, 1953.
- Saarsen, Villem. Alusetu süüdistused meie 1939/1940 a. välispoliitikale. – Stockholms Tidningen Eestlastele 14. ja 16.9.1955.
- Saarsen, Villem Leopold. See mis ma nägin. Stockholm, 1978.
- Sammet, Jaak. Kuidas portreerida tundmatut allveelaeva? – Sõnumileht 21.11.1996.
- Sužiedėlis, Saulius. The Molotov-Ribbentrop Pact: The Documents. Editor's Introduction. – Lituania Vol. 35, No. 1, Spring 1989.
- Sõja ja rahu vahel I. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. Peatoimetaja Enn Tarvel. I köite toimetaja Tõnu Tannberg. MTÜ S-Keskus, Rahvusrhiiv, 2004.
- Tambek, Elmar. Tõus ja mõõn I-II. Mälestusi kodumaalt. Orto. Toronto, 1964.
- Tannberg, Tõnu. Nõukogude Liidu ettevalmistused sõjaks. – Sõja ja rahu vahel I. MTÜ S-Keskus, Rahvusrhiiv, 2004.
- Tiivel, Ernst. Eestil puudusid piirikindlustused ja strateegiline tagamaa. – Võitleja, september/oktoober 1993.
- Turtola, Martti. President Konstantin Päts. Eesti ja Soome teed. Tänapäev, 2003.
- Turtola, Martti. Kindral Johan Laidoner ja Eesti Vabariigi hukk 1939-1940. Tänapäev, 2008.
- Uustalu, Evald. Eesti Vabariik 1918-1940. Ajalooline ülevaade sõnas ja pildis. Eesti Kirjanike Kooperatiiv. Lund, 1968.
- Uustalu, Evald. Tagurpidi sõudes. Mälestusi ajavahemikult 1914-1943. Teataja. Stockholm, 1982.
- Vahter, Leonhard. Leonhard Vahteri vastus. – Vaba Eesti Sõna 21.11.1974.
- Vasold, Manfred. August 1939. Viimased üksteist päeva enne Teise maailmasõja puhkemist. Tänapäev, 2008.
- Warma (Varma), Aleksander. Eesti välispoliitikast 1939. – Eesti Üliõpilaste Seltsi album XII. Toronto, 1955.

Varma (Varma), Aleksander. Diplomaadi kroonika. Ülestähendusi ja dokumente aastatest 1938-1944. Eesti Kirjanike Kooperatiiv. Lund, 1971.

Wrangell, Wilhelm. Eesti sakslaste ümberasumise eellugu. – Akadeemia 2003/11.

Волкогонов, Дмитрий. Сталин. Политический портрет. Новости. Москва, 1996.

Корнат М. Польша между Германией и Советским Союзом (1938-1939). Политические концепции министра Ю. Бека и международная обстановка. – Международный кризис 1939 года в трактовках российских и польских историков. Аспект Пресс, 2009.

Мельтюхов, Михаил. Прибалтийский плацдарм (1939-1940). Возвращение Советского Союза на берега Балтийского моря. Алгоритм. Москва, 2014.

Мерецков, Кирилл. На службе народу. Страницы воспоминаний. Москва. Политиздат, 1968.

Käsikirjad

Parming, Tõnu. Reinterpreting aspects of Estonia's incorporation into the Soviet Union. Paper presented at the «Conference on the Baltic area in World War II», San Jose, California, 1973. (Kirjandusmuuseumis)

Parming, Tõnu. From the Republic of Estonia to the Estonian Soviet Socialist Republic: The Transfer of Rule and Sovereignty: 1939-1940. 1978. (Tallinna Ülikooli raamatukogus)

Ajakirjandus

Eesti Päevaleht (Rootsis)

Postimees АК

Päevaleht

Pärnu Postimees

Stockholms-Tidningen Eestlastele

Sõnumileht

The Baltic Times

Uus Eesti

Vaba Eesti Sõna

Vaba Eestlane

Правда

Summary

Situation Awareness of the Estonian Intelligence in August and September 1939

Estonia's submission to the demands of the Soviet Union in autumn 1939 and the conclusion of a so-called Bases Treaty, which was first step on the road to occupation and annexation of Estonia in 1940, is probably one of the most studied and at the same time most controversial issues in Estonian political history, certainly in the history of the foreign policy of the Republic of Estonia. On the other hand, however, it can be argued that towards the activities of the Estonian intelligence in the end of the 1930s historians have taken rather simplistic approach – did or did not the Estonian leadership knew about the secret protocol of the German-Soviet non-aggression treaty of August 23, 1939, which divided Eastern Europe into spheres of interest, and did they believed it or not. This paper argues this is not enough for the evaluation of situational awareness of the intelligence. Intelligence is a integral part of the political decisionmaking and it must be evaluated as a process.

Therefore, equal attention has been paid in this paper to the Estonian General Staff and the Ministry of Foreign Affairs, which were the institutions, where security and foreign policy of Estonia were developed and implemented in 1939. At that time only the General Staff had intelligence service in the classical meaning, it's Second Department. At the beginning of the 1920s, the Ministry of Foreign Affairs attempted to collect intelligence information through it's information department, but for various reasons it ended after a couple of years. There is some evidence in the activities of the Foreign Ministry's information and press office since 1938 that attempts were made to re-establish it as intelligence service, but by 1939 this process was unlikely to have reached far.

The first part of this paper deals with Estonia's security and foreign policy goals in 1939. Estonian leadership knew about Berlin's and Moscow's secret attempts to negotiate fairly early, most certainly from the beginning of June 1939. It was in line with the Estonian security policy plans, especially from the perspective of the military leadership. Germany was the only major European power capable of being a military counterpart to the Soviet Union, the immediate neighbor of Estonia. That would have been an ideal situation if Berlin had given Estonia security guaranties while maintaining a good relationship with Moscow. The development of Estonia's foreign policy in the summer of 1939 needs further research, but it can be assumed that its central idea was to seek German support, while maintaining good relations with other major powers. The first part of the paper also deals with the question did Soviet leader Jossif Stalin promised to German foreign minister Joachim von Ribbentrop in August 23, 1939 in Moscow not to annex the

countries in the Soviet sphere of interest. The German representatives later argued that he did and a closer look to the available data confirms that this is true.

The second chapter analyzes the claims of the high-ranking representatives of the General Staff and the Ministry of Foreign Affairs – Colonel Richard Maasing and Georg Meri – that they knew the content of the secret protocol only a few days after the conclusion of the German-Soviet treaty. This analysis will also provide an overview of the developments in the General Staff and the Ministry of Foreign Affairs in the last week of August 1939. Details about the Maasing's statement are very scanty, but it can be assumed that its relevance wasn't appreciated at the time. Meri's information was excellent, but the Ministry of Foreign Affairs (as the General Staff) was at that moment in a certain kind of euphoria because the German-Soviet agreement was regarded as a success story of Estonia's foreign policy.

The purpose of third part of the paper is to give an overview of how the reciprocal steps taken by the Soviet Union and Estonia in August and September 1939 resulted in a Moscow demand for military bases on the territory of Estonia. While the Soviet Union prepared for the possible war against Estonia and other countries in his sphere of influence, the Estonian leadership acted on the assumption that Estonia's security was guaranteed by Germany. Thus, the previously planned steps were executed, for example, trade talks with the Soviet Union were started. Such active steps taken in the situation which conditions were not well understood only exacerbated the confusion. The more Estonia's foreign policy leadership became detached from the reality, the more its steps contributed to the interests of the Soviet Union. Partly because of that Moscow could at the end of September significantly increase the dividends it collected at the expense of Estonia, which were far more than Berlin had promised or even imagined at the end of August in Moscow negotiations.

Therefore, it could be argued that the problem was not so much in the Estonian intelligence's lack of awareness of the situation, but more in the intelligence consumers. In the area of its direct responsibilities as military intelligence service, the General Staff's Second Department performed rather well. If conclusions could be drawn from the individual examples from August and September 1939, there was a satisfactory overview about Soviet military activities right behind the Estonian-Soviet border and in the Baltic Sea, as well as in the European part of the Soviet Union. Unfortunately, it was interpreted according to false assumptions. The main problem, however, why the Estonian leadership could operate in August and September 1939 in such an isolated bubble, lays in the lack of the control from political opposition and media.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Allan Käro**,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

magistritöö «**Eesti luure olukorrateadlikkus 1939. aasta augustis ja septembris**»,

mille juhendajad on Jaak Valge (PhD) ja Ivo Juurvee (PhD),

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. Olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 10.05.2018